UNIVERSITATEA „AL.I.CUZA” IAŞI

FACULTATEA DE ISTORIE

Învățământ la distanță

PREISTORIE GENERALĂ

AUTOR: Prof.univ.dr. ATTILA LÁSZLÓ
TITULAR: Lect.univ.dr. NECULAI BOLOHAN

ANUL I
SEMESTRUL I
2010-2011

CUPRINS

1. ISTORIA SOCIETĂȚII PRIMITIVE – FONDUL COMUN AL ISTORIEI OMENIRII ……………………………………………………...3
2. EVOLUȚIA CONCEPȚIILOR PRIVIND SOCIETATEA PRIMITIVĂ. NAŞTEREA UNEI ŞTIINȚE NOI: PREISTORIA……………………………...7
3. IZVOARELE ŞI METODELE DE CERCETARE ALE ISTORIEI SOCIETĂȚII PRIMITIVE. LEGĂTURILE PREISTORIEI CU ALTE ŞTIINȚE……………….13
4. DE LA ISTORIA NATURALĂ LA ISTORIA OMULUI. CRITERIILE UMANITĂȚII……………………………………………………………...20
   4.1.Terra la sfârşitul Terțiarului şi în Cuaternar…………………………...20
   4.2.Locul omului în natură ……………………………………………..24
   4.3.Criteriile umanității. Încercări de definire a omului ………………………..25
   4.4.Spre un nou tip de comportament. De la utilizarea de unelte la făurirea uneltelor. ……………………………………………………………...26
5. ANTROPOGENEZA. RASELE UMANE ……………………………..29
   5.1.Câteva aspecte genetice şi de biologie moleculară ……………………………29
   5.2.Datele paleontologiei şi paleoantropologiei şi interpretarea lor ………………29
      5.2.1. Introducere ……………………………………………………29
      5.2.2. Australopitecinele ………………………………………………….30
      5.2.3. Primii oameni şi "leagănul african" …………………………………….33
      5.2.4. Homo erectus. Popularea Eurasiei………………………………………33
      5.2.5. Originea omului modern. Încheierea procesului antropogenezei………..35
      5.2.6. Apariția raselor umane ……………………………………………..35
6. RĂSPÂNDIREA OMULUI PE GLOB ……………………………………36
   6.1.Popularea Australiei ……………………………………………………..39
   6.2. Popularea continentului american………………………………………39
7. PERIODIZARE ŞI CRONOLOGIE. MARILE EPOCI ALE PREISTORIEI ……..40
   7.1. Paleoliticul ……………………………………………………………42
      7.1.1. Protopaleoliticul ………………………………………………42
      7.1.2. Paleoliticul inferior ……………………………………………...45
      7.1.3. Paleoliticul mijlociu ……………………………………………..47

7.1.4. Paleoliticul superior …………………………………………………………..48
7.1.5. Arta paleolitică ……………………………………………………………50
7.2. Mezoliticul/Epipaleoliticul …………………………………………………...53
7.2.1. Mezoliticul în Orientul Apropiat ……………………………………….53
7.2.2. Epipaleoliticul ……………………………………………………………..54
7.3. Epoca neolitică ……………………………………………………………….55
7.3.1. Trăsături generale. Premise. Consecințe ………………………………..55
7.3.2. Neoliticul în Orientul Apropiat …………………………………………58
7.3.3. Răspândirea neoliticului în Europa ……………………………………..62
7.4. Epoca metalelor ……………………………………..………………65
7.4.1. Introducere ……………….. ……………………………………….65
7.4.2. „Revoluția metalurgică” ………………………………………………..65
7.4.3. Chalcoliticul şi trecerea spre epoca bronzului în Orientul Apropiat. Sfârşitul „Preistoriei” şi începuturile „Istoriei” în Mesopotamia şi în Valea Nilului ……………………………………………………………70
7.4.4. Epoca metalelor în Europa …………………………………………………74
Temă …………………………………………………………………………………86
Recomandări bibliografice ………………………………………………………..86

ISSN 1221-9363

1. ISTORIA SOCIETĂȚII PRIMITIVE, FONDUL COMUN AL ISTORIEI ÎNTREGII OMENIRI

Preistoria studiază prima şi cea mai lungă epocă a istoriei universale, în care a luat naştere societatea umană însăşi. Durata acestei epoci, care începe odată cu apariția şi evoluția omului, se măsoară în milioane de ani.

Această istorie îndepărtată a omenirii, care s-a desfăşurat în condiții ecologice mult diferite de cele din zilele noastre, se împleteşte strâns cu istoria Terrei şi cu istoria naturală, în general, pe care, în fond, o continuă. Prin obiectul, izvoarele şi metodele sale de cercetare, istoria societății primitive prezintă numeroase particularități față de celelalte epoci ale istoriei universale şi are un profund caracter interdisciplinar: ştiința preistorică modernă este de neimaginat fără colaborarea strânsă cu diferitele ramuri ale ştiințelor naturii (geologia, geografia, antropologia, zoologia, botanica, ecologia, ş.a.) şi ale ştiințelor socio-umane (etnografia, etnologia, sociologia, antropologia culturală etc.).

Termenul de *Istoria societății* (sau a *comunei*) *primitive* s-a încetățenit în istoriografia românească în perioada postbelică, în condițiile impunerii ideologiei marxiste, pentru a evita termenul îndeobşte folosit până atunci şi la noi, acela de *preistorie*, socotit neştiințific.

Denumirea, nu tocmai fericită, chiar dacă a mai rămas în uz, trebuie înțeleasă corect: această societate este *primitivă* nu în sens peiorativ, ci datorită caracterului său *originar, primar, străvechi.* De altfel, cel mai potrivit ar fi, poate, termenul de *Istorie străveche*, folosit de istorici ca Nicolae Iorga şi Ioan Andrieşescu, şi care ar corespunde, de pildă, termenului de *Urgeschichte* din Limba germană. Acest termen este, însă, oarecum incomod, lung, şi există astăzi tendința de a reveni, şi în istoriografia românească, la termenul mai scurt de *preistorie* (*prehistory* în limba engleză, *préhistoire* în limba franceză etc.), uşor de folosit şi în expresii compuse. Acesta este, de altfel, şi un termen "internațional", "oficial": organul, afiliat la UNESCO, care coordonează cercetările pe plan mondial în domeniul nostru se numeşte *Uniunea Internațională de Ştiințe Preistorice şi Protoistorice,* creată în 1956. (Este de menționat că un asemenea organism sub alte denumiri, funcționează încă din 1866).

Termenul de preistorie (lat. *prae-historia* = înainte de istorie) era legat inițial de concepția potrivit căreia "istoria reală", reconstituită, în esență pe baza izvoarelor scrise, începe o dată cu conştiința istorică, în condițiile în care este depăşită starea "naturală" a omului şi apar societățile supuse dreptului, legilor şi organizate în state (vezi G.W.Fr.Hegel, *Prelegeri de filosofie a istoriei*, Bucureşti, 1968, p.60-61). Dincolo de etimologia cuvântului sau de sensul ce i-a fost atribuit inițial, preistoria este privită astăzi, în mod firesc, ca parte a istoriei omenirii, istorie ce nu mai este concepută ca una evenimențială, a statelor şi a marilor personalități, ci socotită ca începând cu antropo- şi sociogeneza. În ceea ce priveşte sfârşitul epocii preistorice, acesta este marcat de destrămarea relațiilor gentilice, a societăților egalitare şi naşterea unor structuri economice, sociale şi politice superioare, inclusiv a primelor formațiuni statale, proces însoțit, de regulă, şi de apariția primelor sisteme de scriere.

Acest proces, numit uneori "saltul la civilizație", nu s-a produs peste tot în acelaşi timp şi au existat/există numeroase comunități umane care nici nu l-au realizat. Acest fapt ne atrage atenția asupra ritmului diferit al evoluției istorice, a dezvoltării inegale în diferitele regiuni ale globului, fenomen manifestat încă în vremurile preistorice. Fenomenul este oglindit şi de terminologia folosită în literatura de specialitate.

Astfel, pentru desemnarea perioadei cuprinse între "preistorie", în sensul strict al cuvântului, şi "istorie" se foloseşte şi termenul de *protoistorie* (gr. *protos* = primul, întâiul). Nu există un consens în ceea ce priveşte conținutul acestei perioade. Unii înțeleg prin protoistorie epoca metalelor (epoca bronzului şi epoca fierului) sau, după modelul şcolii franceze de preistorie, includ chiar şi neoliticul.

După alții, protoistoria este preistoria târzie a neamurilor care nu cunosc încă scrierea (deci nu există izvoare scrise interne despre ele) dar trăind la periferia lumii "civilizate", au venit în contact cu reprezentanții acesteia, care ne-au lăsat mărturii scrise despre ele. Este cazul populațiilor de păstori care trăiau, în jurul Mesopotamiei antice sau al neamurilor "barbare" din preajma lumii greco-romane – traci, geți, cimmerieni, sciți, celți, germani etc., despre care autorii greci şi romani (Herodot şi Strabon sau Caesar şi Tacitus de pildă) ne-au transmis importante informații ce completează fericit datele arheologiei. În acest sens şi-a intitulat Vasile Pârvan monumentala sa operă *Getica. O protoistorie a Daciei* (Bucureşti, 1926).

Se mai poate vorbi despre o *paraistorie* (gr. *para* = lângă) în sensul istoriei societăților "primitive", rămase în stadiul "preistoric", care trăiesc pe lângă "istorie", cum ar fi cazul unor triburi de băştinaşi din Asia de sud-est, Australia, Africa sau continentul american. Preistoria înseamnă, prin urmare, nu numai prima mare epocă a istoriei universale, urmată de altele (antică, medievală, modernă, contemporană), ci şi un stadiu al evoluției istorice, care nu a fost în mod obligatoriu depăşit peste tot, şi ale cărei elemente au putut supraviețui până târziu, chiar şi în viața şi mentalitatea omului societăților moderne. În cultura română cel care a atras atenția asupra contemporaneității "preistoriei" cu "istoria" a fost Lucian Blaga (vezi: *Ființa istorică*, în *Opere*, 11, *Trilogia cosmologică*, Bucureşti, 1988, p.390-391).

Privit din perspectiva istoriei universale sutele de mii şi chiar milioanele de ani ale preistoriei reprezintă acel fundament pe care s-a clădit întreaga istorie ulterioară a omenirii. Începuturile (pre)istoriei coincid cu antropogeneza, cu saltul la condiția umană, prin apariția unei ființe, deopotrivă biologică, deci parte a lumii vii, supusă legilor naturii, cât şi socială, înzestrată cu conştiința de sine, supusă legilor ce guvernează evoluția societății umane, creatoare de civilizație.

În cursul acestui proces îndelungat genul *Homo* a fost reprezentat prin mai multe specii fosile, dar, după cum este evidențiat şi în mai multe declarați ale UNESCO, savanții recunosc că toți oamenii din vremea noastră, indiferent de rasă, au aceeaşi origine şi aparțin aceleiaşi unice specii, *Homo sapiens sapiens*, care populează Terra încă din paleoliticul superior. Antropogeneza este de nedespărțit de sociogeneza, de apariția şi dezvoltarea formelor de organizare socială, a gândirii, limbii şi vorbirii, a credințelor şi practicilor religioase, a diferitelor domenii ale artei. Comunicarea verbală permite transmiterea experiențelor şi cunoştințelor acumulate de la o generație la alta,

ceea ce va contribui esențial la accelerarea progresului în toate domeniile vieții. Această accelerare a dezvoltării istorice poate fi ilustrată prin scurtarea spectaculoasă a diferitelor epoci succesive: dacă paleoliticul a durat milioane de ani, neoliticul, epoca bronzului şi cea a fierului mai puțin de zece milenii la un loc (şi această idee ar putea fi continuată cu referiri la epocile mai recente).

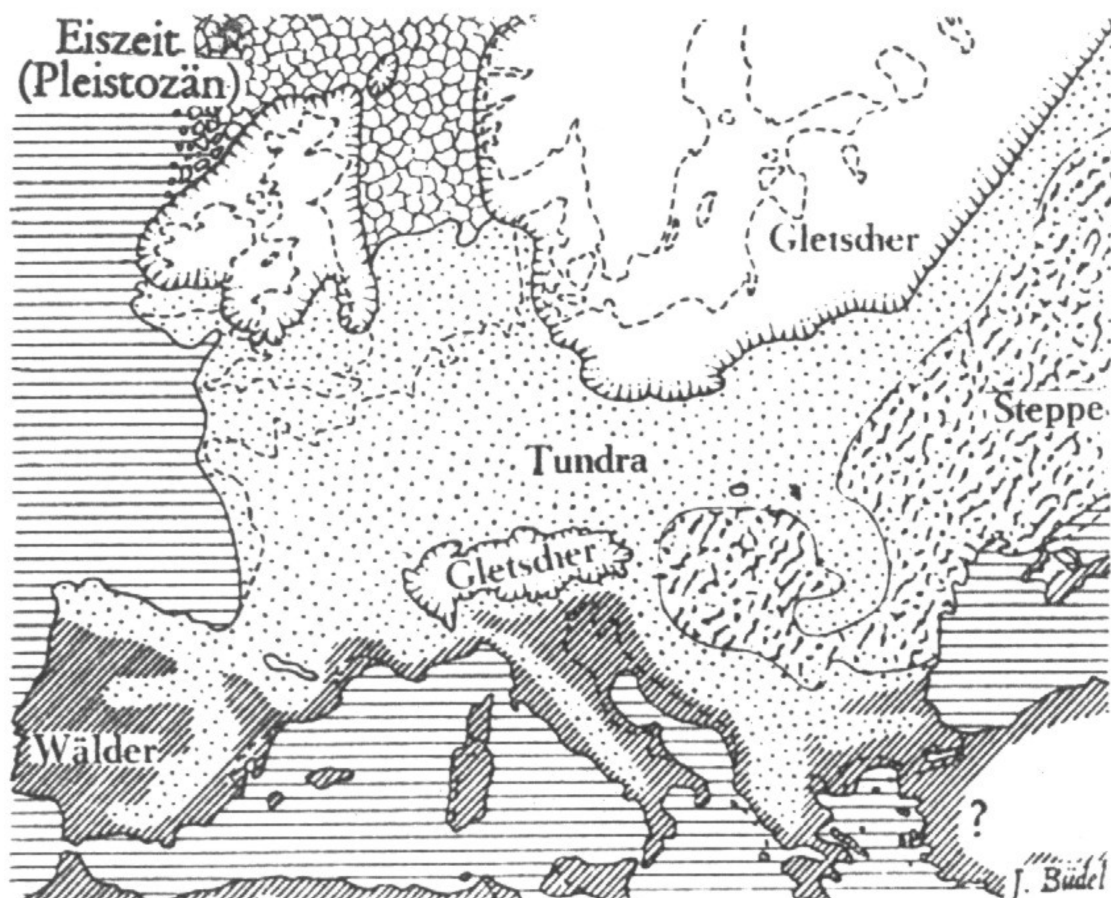
Cu aproximativ cinci milenii după "revoluția neolitică" (prin care s-a realizat saltul de la economia "prădătoare" la una productivă bazată pe cultivarea plantelor şi creşterea animalelor), către sfârşitul mileniului al IV-lea î.Hr. şi începutul celui următor, în condițiile epocii bronzului, în Orientul Apropiat, în Mesopotamia şi în Egipt, apar primele state, preistoria luând sfârşit în această parte a lumii. Acelaşi fenomen se va produce în prima jumătate a mileniului al II-lea şi în lumea egeeană, cretano-miceniană prin apariția unor formațiuni statale şi societăți organizate după modelul "oriental", despotic. După o scurtă perioadă de criză, de revenire la "preistorie" în prima jumătate a mileniului I, în condițiile epocii fierului, se naşte în Grecia (iar apoi şi în Italia) un nou tip de societate, cea antică de tip greco-roman, baza modelului european al evoluției istorice.

Observăm, prin urmare, restrângerea treptată a ariei societăților "primitive", "preistorice", mai întâi în Orientul Apropiat, apoi în Egeea şi în întreg Bazinul Mediteranean. În restul Europei, pre- şi protoistoria se va prelungi încă vreme îndelungată, peste epoca bronzului şi a fierului, terminându-se în unele regiuni, cu înglobarea acestora în Imperiul Roman, iar în altele, practic, o dată cu formarea statelor medievale. În unele regiuni ale globului societăți "primitive", de vânători-culegători sau de agricultori, de regulă necunoscători ai metalurgiei, au supraviețuit, după cum s-a mai menționat, până în contemporaneitate. Aceste societăți nu pot fi socotite însă strict preistorice, căci modul lor de viață a fost (uneori radical) influențat în urma contactelor cu lumea "civilizată".

Studiul Preistoriei ne familiarizează, astfel, nu numai cu prima mare epocă a istoriei omenirii, dar ne atrage atenția şi asupra complexității acestei istorii, care s-a desfăşurat, de la început, în ritmuri diferite, cu decalaje, uneori însemnate, între diferitele zone ale globului. Preistoria, ca stadiu de evoluție istorică, a fost singurul prin care a trecut întreaga omenire, unele comunități nereuşind să-l depăşească, iar altele evoluând mai departe pe căi diferite, specifice marilor arii de civilizație, şi nicidecum "în sens unic", cum s-a susținut, timp de decenii într-o anumită istoriografie.

Întrebări recapitulative

1. Definiți următorii termeni: preistorie, protoistorie, paraistorie.
2. Argumentați: de ce reprezintă istoria societății primitive fondul comun al istoriei omenirii?

- gheţar

- tundra

- pădure

- stepă

- conturul actual al uscatului

Fig.1. Europa în perioadele glaciare.

2. **EVOLUȚIA CONCEPȚIILOR PRIVIND SOCIETATEA PRIMITIVĂ. NAŞTEREA UNEI ŞTIINȚE NOI: PREISTORIA**

Ştiința preistorică, în sensul propriu al cuvântului, a luat naştere în secolul trecut, în strânsă legătură cu dezvoltarea unor ramuri ştiințifice ca geologia, antropologia, etnologia, sociologia şi, nu în ultimul rând, arheologia. Aceasta nu înseamnă, însă, că în Antichitate, Evul Mediu, ori la începutul Epocii Moderne nu au existat anumite reprezentări, intuiții, concepții cu privire la originea omului şi începuturile umanității. Este bine cunoscută relatarea din *Vechiul Testament* (*Geneza*) despre crearea omului şi despre traiul primei perechi până la izgonirea din rai, înrudită, într-o anumită măsură, cu concepția despre "vârsta de aur", expusă de Hesiod (sec. VII î.Hr.) în poemul său *Munci şi zile*, sau mult mai târziu, în *Metamorfozele* lui P.Ovidius Naso (43 î.Hr.–16 d.Hr.). Potrivit acestei concepții – un fel de evoluționism răsturnat – omenirea a trecut printr-o continuă decădere: după vârsta de aur, îmbelşugată şi fără de griji, au urmat, drept pedeapsă din partea Divinității, epocile de argint, aramă şi de fier, în care viața oamenilor a devenit din ce în ce mai anevoioasă şi apăsătoare.

Gânditorii greci Anaximandru (sec. VI î.Hr.), Democrit (sec. V î.Hr.), şi, apoi, Aristotel (sec. IV î. Hr.) au susținut originea naturală a lumii vii, inclusiv a omului. Din câte ne putem da seama după relatările unor autori mai târzii, care se referă la opera sa, pierdut, Dikaiarch (sec. IV î.Hr.) a fost primul care a intuit cele trei stadii (culegători, vânători şi crescători de animale, agricultori) prin care ar fi trecut omenirea – idee agreată, desigur într-o altă manieră, elaborată, şi de unii cercetători din epoca modernă.

O concepție opusă doctrinei despre vârsta de aur este expusă de P. Lucretius Carus (98-55 î.Hr.) în *Poemul naturii* (*De rerum natura*). În viziunea "evoluționistă" a autorului, oamenii au trăit, la început, în stare de primitivitate, fără de legi şi cultură, în mizerie şi adesea înfometați. Ei se vor ridica treptat din această stare datorită descoperiri focului, a cultivării pământului şi creşterii animalelor, a metalurgiei, prin întemeierea de oraşe şi instaurarea democrației. De la Gabriel de Mortillet încoace (1883) în lucrările de preistorie sunt adesea citate următoarele versuri (1282-1285) ale poemului:

> "Armele vechi nu erau decât mâinile, unghiile, dinții,
> Câte-un pietroi, de asemenea bâta din crăci de pădure,
> Flacăra, focul, apoi, când de om au ajuns cunoscute.
> Mult mai târziu s-a aflat ce putere au fierul şi bronzul,
> Dar folositu-s-a bronzul cu mult mai curând decât fierul."
>
> (Traducere de D. Murăraşu)

Chiar dacă, aşa cum observă A. Leroi-Gourhan, ar fi exagerat să întrevedem aici o primă periodizare a preistoriei, un precursor al sistemului celor trei perioade, elaborat în primele decenii ale secolului al XIX-lea, poetul are meritul de a intui ordinea corectă în care au fost utilizate principalele materii prime (piatră, bronz, fier) pentru făurirea uneltelor şi armelor.

Deosebit de interesante sunt şi ideile arhitectului roman Vitruvius, din timpul lui Augustus, care şi-a imaginat cu mult simț realist modul în care

oamenii, datorită mersului drept, a abilității mâinilor, prin descoperirea focului şi capacitatea de comunicare verbală s-au ridicat, treptat, din starea naturală, animalică, ajungând să conviețuiască în societate.

Cele mai multe dintre aceste idei, apropiate de realitate, ale învățaților din antichitatea greco-romană, au fost date uitării în Evul Mediu, dominat de curentul scolastic. Cel mai de seamă reprezentat al acestui curent, Thomas de Aquino (1226-1274), în *Summa Theologiae*, a încercat să împace datele ştiinţifice din opera lui Aristotel cu învăţătura bisericii catolice. Crearea omului şi traiul său inițial în rai, aşa nu ni-l prezintă *Geneza,* ca şi cronologia biblică, potrivit căreia omenirea ar avea o vechime de doar cca. 6000 de ani, sunt prezentate ca fapte reale. El consideră, de asemenea, după Aristotel, că proprietatea privată şi familia patriarhală ar fi existat de la începutul umanității.

Concepția scolastică va pierde teren, treptat, odată cu răspândirea ideilor umanismului şi ale iluminismului. În urma marilor descoperiri geografice, cunoaşterii populațiilor băştinaşe, "înapoiate", din continentele îndepărtate, apare, pe de o parte, ideea despre "sălbatec" şi "sălbăticie", iar pe de altă parte, prin *comparație*, se va admite că printr-o asemenea stare a trecut, cândva, la începuturile istoriei, întreaga omenire, inclusiv populația Europei. Printre primii care au formulat clar această idee se numără filosoful englez Thomas Hobbes (1588-1679). În lucrarea sa *Leviathan* (al cărei titlu face aluzia la monstrul marin biblic, ce simbolizează, aici, statul), Hobbes consideră că, în starea lor inițială, naturală, oamenii au dus o viați izolată, purtând o permanentă luptă între ei pentru supraviețuire, stare caracterizată prin expresiile devenite celebre ca *homo homini lupus* (omul este lup pentru om) sau *bellum omnium contra omues* (război al tuturor contra tuturora). La Hobbes apare şi idea contractului social: originea statului îşi găseşte explicația în dorința oamenilor de a păstra pacea socială.

Datorită, mai ales, a lucrărilor unor misionari, care, prin opunere cu societatea europeană, coruptă, au idealizat starea naturală, nealterată, a băştinaşilor în mijlocul cărora au răspândit religia creştină, a luat naştere concepția despre "bunul sălbatec", despre traiul paradisiac al acestuia, extrapolat, prin analogie, şi asupra stărilor străvechi de la începuturile istoriei omenirii.

Pe plan filosofic, aceste idei au fost dezvoltate într-o formă elaborată de Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) în două lucrări fundamentale, *Discours sur l'origin et fondements de l'inégalité parmi les hommes* (Discurs despre originea şi bazele inegalității dintre oameni, 1754) şi *Du contrat social* (Contractul social, 1762). Negând ideile lui Hobbes cu privire la permanenta stare de duşmănie dintre oamenii vremurilor străvechi, Rousseau idealizează traiul natural al acestora. Culegători la început, oamenii au trăit în libertate, egalitate, nevinovăție, pace şi belşug. Cu timpul, drept urmare a trecerii la modul de viață de vânători, crescători de animale şi agricultori, a inventării metalurgiei, apare proprietatea privată, principala cauză a inegalității ce se instalează între oameni. Constituirea statului este rezultatul învoielii comune a membrilor societății.

O interesantă concepție cu privire la începuturile umanității este expusă de filosoful german Immanuel Kant (1724-1804) în lucrarea sa *Mutmasslicher Anfang der Menschengeschichte* (Presupusul început al istoriei omenirii). El admite originea naturală, animalică a omului şi distinge trei etape succesive în

evoluția societăților străvechi. La început omul a fost culegător şi vânător, apoi din culegerea plantelor se va dezvolta agricultura, iar din vânătoarea creşterea animalelor. Aceste îndeletniciri au coexistat un timp, separarea lor ducând, mai târziu, la dezvoltarea schimbului şi a meşteşugurilor, la apariția oraşelor şi, în cele din urmă, la formarea statului, ceea ce marchează sfârşitul preistoriei.

O teorie cu repercursiuni majore asupra concepțiilor ulterioare despre societățile primitive îi aparțin învățatului englez Adam Ferguson (1723-1816). În lucrarea sa *Essay on the history of civil society* (Eseu/încercare asupra istoriei societății civile, 1767) el recurge la datele etnografiei, în special la cele privind traiul indienilor americani pentru a reconstitui formele inițiale ale vieții sociale. El a fost primul care a împărțit istoria mai îndepărtată a omenirii în trei perioade sau stadii de dezvoltare majore, pe care le-a numit sălbăticie, barbarie şi civilizație. Drept criterii principale, Ferguson a avut în vedere îndeletnicirile, relațiile de proprietate şi raporturile social-politice. În sălbăticie, ilustrată prin traiul irochezilor din America, oamenii şi-au asigurat existența prin cules, vânătoare şi pescuit, abia începând să cultive, prin metode rudimentare, primele plante. Ei trăiau în deplină egalitate, proprietatea era inexistentă sau lipsită de importanță. Proprietatea, cu deosebire asupra vitelor, va căpăta importanță în barbarie, în sânul unor societăți de păstori. Datorită diferențierii după avere apare inegalitatea socială, care se va adânci în civilizație prin instaurarea dreptului de moştenire asupra pământului şi a unor funcții politice ereditare.

Datorită, mai ales, a gânditorilor iluminişti, în secolul al XVIII-lea începe să se contureze deja o imagine relativ coerentă şi verosimilă cu privire la începuturile omenirii. Această imagine se va împlini în secolul următor o dată cu naşterea științei preistorice, prin contribuția convergentă a unor discipline ştiințifice – şi ele în formare –, precum geologia, paleontologia, antropologia, etnografia şi, nu în ultimul rând, arheologia. În diferitele etape ale constituirii Preistoriei ca ştiință, contribuția acestor domenii, conturate şi ele treptat, a fost diferită.

Secolul al XIX-lea este dominat de ideile evoluționiste, manifestate, mai întâi, în biologie. Fără a neglija importanța teoriei lui Jean-Baptiste Lamarck (1744-1829) cu privire la evoluția lumii vii, fundamentarea teoretică a originii şi evoluției omului îi revine lui Charles Darwin (1809-1882) şi adepților săi. În lucrarea sa fundamentală, *Originea speciilor* (1859), Darwin s-a referit doar vag la originea naturală a omului, abia în 1871, în *Descent of man* (Descendența omului) exprimându-se cu claritate asupra originii omului dintr-o specie de maimuță antropomorfă de odinioară. O asemenea teorie a fost formulată, de altfel, încă în 1863 de Thomas H.Huxley în lucrarea sa *Man's place in nature* (Locul omului în natură) şi susținută apoi, de savanți ca Ernst Haeckel (în Germania). Neîncrederea cu care această teorie a fost primită la început, chiar în anumite cercuri ştiințifice (a se vedea, de pildă, atitudinea lui Rudolf Virchow) se datorează şi faptului că dovezile paleontologice, antropologie, geologice şi arheologice cu privire la originea, evoluția, vechimea şi cultura strămoşilor omului modern au apărut treptat, corelarea lor mai clară devenind posibilă abia către sfârşitul secolului trecut şi la începutul secolului nostru. Nu trebuie uitat că prima fosilă umană, omul de Neandertal, descoperită în 1856, a stârnit unele discuții controversate, iar rămăşițele primului în *Homo erectus* au ieşit la suprafață abia în 1891-1892. În felul

acesta, prima ipoteză cu privire la etapele antropogenezei, bazată pe studiul fosilelor, a putut fi formulată abia în 1907 de către anatomistul german Gustav Scwalbe).

În aceste condiţii, în reconstituirea istoriei străvechi a omenirii, un rol important îi revine, în continuare, etnografiei şi etnologiei, dominate şi ele de curentul evoluţionist. Se cuvine menţionat aici juristul elveţian Johann Jakob Bachofen (1815-1887) care a cules din izvoarele antice acele informaţii care se referă la stările timpurii ale umanităţii şi la rolul femeii în societăţile vechi. În cartea sa, *Das Mutterrecht* (Matriarhatul, 1861) el distinge trei etape în evoluţia relaţiilor sociale, caracterizate prin heterism ("promiscuitate"), matriarhat şi patriarhat. Ideea, potrivit căreia înainte de impunere a rolului conducător al bărbatului în familie şi societate a existat o perioadă în care acest rol i-a revenit femeii, a fost agreată şi de concepţia istorică marxistă. Conceptul de matriarhat, în sensul mai sus amintit, este astăzi depăşit; se poate vorbi de societăţi sau familii matriliniare, în care descendenţa este socotită pe linie maternă.

O influenţă profundă şi cu bătaie lungă asupra concepţiilor privind societăţile primitive au avut studiile etnografului american Lewis H.Morgan (1818-1891), cu deosebire cartea sa *Ancient Society or researches in the lines of progres from Savagery through barbarism to civilisation* (Societatea străveche sau cercetări asupra traseelor progresului de la sălbăticie prin barbarie la civilizaţie, 1877). Generalizând observaţiile sale, făcute în sânul unor populaţii băştinaşe, al tribului seneca al indienilor irochezi în special, el apreciază că societăţile "primitive" actuale reprezintă relicve ale istoriei îndepărtate a omenirii. Pe urmele lui Ferguson, Morgan consideră că drumul spre civilizaţie trece prin sălbăticie şi barbarie, împărţind fiecare dintre acestea în câte trei trepte (de jos, de mijloc şi de sus). În această periodizare a istoriei societăţii primitive el are în vedere dezvoltarea formelor de economie (cules, vânătoare, cultivarea plantelor, creşterea animalelor, meşteşugurile, schimbul), ale vieţii sociale şi ale proprietăţii. El descoperă rolul sistemelor de înrudire de sânge în constituirea gintei şi a societăţii gentilice – cea mai veche formă a organizării sociale. Multe din ideile lui Morgan cu privire la formarea, evoluţia şi descompunerea relaţiilor gentilice, a societăţilor primitive, prin trecerea de la "barbarie" la "civilizaţie", au fost preluate de Engels şi adoptate la teoria marxistă a istoriei (a se vedea *Originea familiei, a proprietăţii private şi a statului*, 1884).

Dezvoltarea arheologiei va permite, treptat schiţarea evoluţiei preistorice şi pe baza unor izvoare directe: vestigiile păstrate din timpurile străvechi şi scoase la iveală datorită unor descoperiri întâmplătoare sau cercetări arheologice. Istoricul acestui gen de cercetări va fi discutat mai pe larg în cursul de Introducere în arheologie, aici vom prezenta doar câteva puncte de reper. Acumularea descoperirilor arheologice, adunate în diferite colecţii (private la început, apoi devenite publice), a făcut necesară ordonarea lor, culturală şi cronologică. Un pas hotărâtor în această privinţă a însemnat elaborarea aşa numitului "sistem al celor trei perioade", de către arheologul danez Christian Jürgensen Thomsen (1788-1865), devenit director al Muzeului de Antichităţi Nordice. Reorganizând colecţiile arheologice ale muzeului din Copenhaga, el a aplicat principiul clasificării uneltelor, armelor şi a altor obiecte după cele mai importante materii prime din care au fost prelucrate: piatra, bronzul şi fierul, socotind, totodată, că ele reprezintă, în principal, vestigii ale celor trei epoci succesive ale Preistoriei. Concepţia sa a fost expusă în 1836 în limba daneză iar în anul următor şi în limba germană (*Leitfaden zur*

nordischen Alterthumskunde – Principii directoare pentru cunoaşterea antichităților nordice), având o influență profundă asupra arheologiei europene. Stabilit, la început, din punct de vedere metodologic, pe cale mai cu seamă empirică şi comparativă, şi confirmat, apoi, prin cercetările ştiințifice ulterioare, acest sistem stă la baza periodizării arheologice a Preistoriei în epocile pietrei, a bronzului şi a fierului, periodizare folosită până în zilele noastre.

O dată cu amplificarea cercetărilor sistematice, prin aplicarea metodelor proprii ale arheologiei, această periodizare, care a oferit şi un cadru general de cronologie relativă, a fost ulterior nuanțată, ajungându-se, până la sfârşitul secolului trecut, la o periodizare şi clasificare relativ-cronologică, apropiată de cea de astăzi.

Cercetările lui Jacques Boucher de Perthes (1788-1868), efectuate în Franța, pe terasele râului Somme, începând cu anul 1836, au dus la descoperirea, în depunerile pleistocene, a urmelor omului "ante-diluvian" şi a uneltelor sale de piatră, lucrate prin cioplire. Scăderea nivelului apei lacurilor în Elveția, în urma unei perioade secetoase prelungită, a permis descoperirea în 1854 a rămăşițelor unor aşezări lacustre (cu case construite pe piloni de lemn). Printre vestigii au fost aflate unelte de piatră şlefuite şi fragmente de vase de lut, evident mai recente decât descoperirile "ante-diluviene" ale lui Boucher de Perthes. Pe baza acestor date arheologice, dar şi a unor observații etnografice, făcute asupra traiului unor "primitivi" contemporani, John Lubbock distinge, pentru prima dată, în 1865, două mari perioade în cadrul epocii pietrei: paleoliticul şi neoliticul: epoca veche şi cea nouă a pietrei (de la gr. *palaios* = vechi, *neos* = nouă şi *lithos* = piatră), caracterizate prin tehnica cioplirii, respectiv, a şlefuirii în făurirea uneltelor şi armelor. Titlul lucrării sale este deosebit de grăitor atât în ceea ce priveşte obiectul cât şi metoda cercetării intreprinse de el: *Prehistoric times as illustrated by ancient remaines and the maners and customs of modern savages* (Timpurile preistorice aşa cum sunt înfățişate de vestigiile străvechi şi de moravurile şi obiceiurile sălbaticilor moderni). În acelaşi spirit a fost scrisă şi lucrarea sa, publicată în 1870, *The origin of civilisation and the primitive condition of man. Mantal and the social condition of savages*. (Originea civilizației şi starea primitivă a omului. Condiția intelectuală şi socială a sălbaticilor). Metoda lui Lubbock, clădită pe compararea izvoarelor directe, ale arheologiei, cu datele etnografiei şi etnologiei în reconstituirea timpurilor preistorice s-a dovedit foarte fructuoasă în această etapă a cercetărilor. Pentru noua ştiință, Preistoria, socotită ca făcând legătura între geologia, disciplina ce studiază evoluția Terrei, şi istoria, care tratează trecutul omenirii, este folosită chiar şi denumirea de paleoetnologie (vezi Gabriel de Mortillet, *La Préhistorie*. *Antiquité de l'homme* – Preistoria. Vechimea omului, 1885). Această orientare ştiințifică este, însă, treptat abandonată, cele două discipline, arheologia şi etnografia/etnologia evoluând separat. Rămân, totuşi, utile pentru interpretarea unor fenomene, constatate pe cale arheologică, rezultatele diferitelor şcoli etnografice, etnologice ori sociologice.

Susținătorii difuzionismului explicau, de pildă, trecerea unor elemente culturale dintr-o societate în alta ca urmare a contactelor între ele. Dimpotrivă, reprezentanții şcolii "cultural-istorice" (sau a "cercurilor culturale"), întemeiată la începutul secolului în Germania de Fritz Graebner, acordau o mare

însemnătate migrațiilor în stabilirea legăturilor dintre diferitele "cercuri de cultură". În înțelegerea unor fenomene ale societății și culturii (inclusiv ale religiei) "primitive" nu pot fi neglijate rezultatele şcolii sociologice franceze, întemeiată de Emile Durkheim (1858-1917), sau ale reprezentanților teoriei funcționaliste a culturii, în frunte cu etnologul şi sociologul englez de origine poloneză Bronislaw Malinovski (1884-1842). După o anumită perioadă de dezvoltare paralelă, o apropiere, întrepătrundere, între arheologia şi etnografia/etnologia, s-a produs din nou în ultimele decenii prin naşterea unui nou domeniu de cercetare, numit etnoarheologie.

Revenind la cercetările arheologice, în ceea ce priveşte epoca pietrei, se remarcă activitatea francezului Gabriel de Mortillet (1821-1898) care, începând cu anii '60 ai secolului trecut, pune bazele clasificării culturilor paleolitice şi a periodizării acestei epoci. Între 1869 şi 1885 el a publicat mai multe lucrări în care stabileşte, cu anumite ezitări explicabile, succesiunea culturilor paleolitice, denumite după localități din Franța cu descoperiri caracteristice: Chellean, Acheulean, Moustérian, Aurignacian, Solutréan, Magdalénian. Acest sistem şi această terminologie sunt folosite până astăzi , cu amendamentele şi completările fireşti, impuse de noile cercetări.

Dacă un timp a existat teoria "*hiatus*-ului" între paleolitic şi neolitic, săpăturile lui Eduard Piette (1827-1906) efectuate începând cu 1876 în peştera de la Mas d'Azil au dus la descoperirea culturii aziliene, situată stratigrafie, între magdalenian şi neolitic. Această descoperire, urmată de altele, a dus la definirea, de către Allan Brown, în 1892, a perioadei mezolitice, a epocii mijlocii a pietrei (de la gr. *mezos* = mijloc) prin care periodizarea epocii pietrei va căpăta forma ei actuală, tripartită.

În ceea ce priveşte epoca metalelor, datorită, mai ales, a elaborării şi aplicării metodei tipologice de către arheologii suedezi Hans Hildebrand (1842-1913) şi Oscar Montelius (1843-1921) se ajung la primele periodizări ale epocii bronzului şi epocii fierului din Europa, periodizări folosite, în parte, şi astăzi. H.Hildebrand are şi meritul de a fi împărțit, în 1874, epoca preromană a fierului în două mari perioade: prima (sau cea veche) şi a doua (sau cea nouă) epocă a fierului. Pentru prima a propus denumirea de Hallstatt, după un orăşel din Austria superioară, unde a fost descoperită o mare necropolă, cu peste o mie de morminte, precum şi urme de exploatare a sării în salinele din apropiere. Cea de a doua a fost denumită La Tène, după un *oppidum* al celților helveți, descoperit în Elveția, pe malul lacului Neuchâtel.

În felul acesta, până către sfârşitul secolului trecut, datorită comparațiilor etnografice mai întâi, şi a cercetărilor arheologice mai apoi, se ajunge la conturarea unei imagini-cadru solide a Preistoriei, imagine ce va fi apoi mult îmbogățită şi nuanțată în secolul nostru, în urma unor săpături arheologice intensive şi a investigării descoperirilor prin metodele complexe ale ştiinței preistorice moderne.

Întrebări recapitulative

1. Care au fost principalele concepții în Antichitate despre începuturile umanității?
2. În ce constă însemnătatea marilor descoperiri geografice în evoluția concepțiilor despre preistorie?
3. Care sunt etapele principale ale constituirii preistoriei ca ştiință?

3. **IZVOARELE ŞI METODELE DE CERCETARE ALE ISTORIEI SOCIETĂȚII PRIMITIVE. LEGĂTURILE PREISTORIEI CU ALTE ŞTIINȚE.**

Preistoria ca ştiință, care cercetează trecutul cel mai îndepărtat al omenirii, prezintă numeroase particularități în comparație cu disciplinele care studiază epocile mai recente ale istoriei. Aceste particularități se datorează, în mare măsură, izvoarelor şi metodelor de cercetare, prin care această istorie îndepărtată poate fi reconstituită. Trebuie să ne împăcăm cu gândul că datorită lipsei izvoarelor scrise (respectiv, a rarității extraordinare a acestora limitate, la anumite zone şi momente) nu va fi posibilă niciodată reconstituirea unei istorii "adevărate", în sensul tradițional, de istorie politică-evenimențială, al cuvântului. Avem puține şanse de a cunoaşte vreodată, cu certitudine, numele, limba, amănuntele vieții cotidiene, materiale şi spirituale, ori personalitățile marcante ale populațiilor, care au creat civilizațiile străvechi. Preistoria rămâne, astfel, mai degrabă, o istorie a vechilor civilizații, reconstituite pe baza vestigiilor acestora, păstrate până astăzi, şi prin comparație cu societățile "primitive", sau cu unele elemente ale acestora, conservate, mai mult sau mai puțin nealterat, până în contemporaneitate.

Distingem, astfel, următoarele categorii de izvoare:

1. *Monumentele* sunt vestigiile, păstrate până astăzi, ale creației materiale şi spirituale ale societăților străvechi. Monumentele, ca rămăşițe ale unei lumi îndepărtate, dispărute, sunt izvoare directe, autentice, un "mesaj" al vremurilor preistorice, receptat de ştiința modernă după unii şi sute de mii de ani. Prin monumente înțelegem, înainte de toate, *monumentele arheologice,* scoase la iveală şi studiate de arheologi. Monumentul nu trebuie confundat cu monumentalul. În sens de izvor arheologic, monument este nu numai o construcție grandioasă, impunătoare (o fortificație sau un monument funerar, de pildă), ci şi o modestă lamă de silex, un vas sau alt obiect de lut, o fibulă de bronz ori un cuțit de fier. Vestigiile arheologice pot fi clasificate după diferite criterii. Distingem, în general, monumentele fixe (aşezări, necropole/morminte, depozite/tezaure, arta rupestră etc.) şi inventarul mobil (unelte, arme, obiecte de uz casnic, statuete antro- şi zoomorfe, podoabe etc.). Aceste vestigii pot fi descoperite întâmplător sau în urma unor recunoaşteri arheologice, tradiționale, ori a unor prospecțiuni arheologice "moderne" (terestre, subacvatice, aeriene). Informații mai complete şi mai complexe despre un anumit fenomen al Preistoriei nu pot fi obținute însă decât prin săpături arheologice, care scot la iveală nu numai noi vestigii, ci pun în lumină şi contextul căruia acestea îi aparținuseră odinioară. Desigur, şi săpătura reprezintă doar o etapă a cercetării care continuă, apoi, în laborator, prin investigarea descoperirilor, analizarea observațiilor făcute pe teren şi prin interpretarea arheologică-istorică, în ansamblu, a rezultatelor obținute.

Pentru a distinge diferitele populații preistorice, contemporane sau care s-au succedat într-un anumit spațiu, şi al căror nume nu ne este cunoscut, arheologia operează cu conceptul de *cultură*. Cultura arheologică este definită pe baza trăsăturilor specifice ale vieții materiale şi spirituale (tipuri de aşezări şi locuințe, rit şi ritual funerar, inventar mobil etc.), aşa cum pot fi deslușite

din vestigiile descoperite, trăsături ce individualizează populaţia respectivă de altele, creatoare ale altor culturi.

O cultură definită arheologic, specifică unui spaţiu geografic şi unei perioade de timp determinate, corespunde unei unităţi socio-umane mai mici sau mai mari (trib, uniune de triburi, populaţie/populaţii). În lipsa izvoarelor scrise, este mult mai greu, dacă nu chiar imposibil de stabilit, în ce măsură creatorii unei culturi arheologice pot fi identificaţi şi cu o comunitate etno-lingvistică.

O cultură arheologică este, fără îndoială, doar o umbră palidă a culturii vii, de odinioară, pe care o reprezintă doar parţial în funcţie de ceea ce s-a păstrat şi a ajuns să fie cunoscut. Potrivit unor evaluări, vestigiile păstrate, ce *ar putea*, virtual, să fie scoase la iveală, prin mijloacele arheologiei, reprezintă cca. 15% din ansamblul monumentelor existente cândva al civilizaţiilor de altă dată. Ceea ce se cunoaşte realmente, în urma descoperirilor întâmplătoare şi a cercetărilor arheologice, este doar o fracţiune a acestui procent. Se păstrează, în general, doar materialele anorganice, cele organice (lemnul, pielea, ţesăturile etc.) fiind perisabile şi se conservă, de obicei, doar în condiţii speciale. Această imagine este incompletă şi în sensul că nu toate aspectele vieţii reale, de odinioară, au aceeaşi şansă de a putea fi reconstituite: cea mai mare parte a vestigiilor arheologice pune în lumină creaţia materială a unei comunităţi preistorice, datele referitoare la spiritualitatea şi la viaţa socială sunt mult mai rare, de obicei indirecte şi dificil de interpretat. (A se vedea, de pildă, discuţiile cu privire la statuetele şi alte reprezentări antropo- şi zoomorfe ca manifestări ale credinţelor religioase şi/sau ale artei, ori controversele în interpretarea depunerilor, a depozitelor şi tezaurelor, ca act religios, ca dovadă a acumulării de bunuri şi a diferenţierii sociale, ori ca argumente pentru existenţa unor momente de criză, când oamenii s-au străduit să-şi ascundă valorile).

În sfârşit, vestigiile făcând parte dintr-un ansamblu arheologic oferă o imagine statică, "încremenită" în momentul în care, de pildă, o aşezare a fost distrusă sau părăsită ori în care a fost amenajat şi apoi închis un mormânt. Dinamica proceselor, "filmul" evoluţiei istorice pot fi reconstituite prin "punerea în mişcare" a acestor imagini, prin compararea ansamblurilor arheologice succesive.

Vorbind despre monumente, avem în vedere nu numai vestigiile arheologice, în sensul strict al cuvântului, ci şi rămăşiţele omeneşti, de animale şi de plante, descoperite întâmplător sau în săpături, studiate de ramuri speciale ale paleontologiei, antropologiei, zoologiei şi botanicii. Osemintele fosile ale omului şi strămoşilor săi direcţi, studiate de paleontologie şi paleoantropologie, constituie izvorul principal în reconstituirea procesului antropogenezei, încheiat la sfârşitul Pleistocenului. Rămăşiţele animale şi vegetale, studiate de paleozoologia şi paleobotanica fac posibilă reconstituirea faunei şi florei (şi, indirect, a oscilaţiilor climatice) în diferitele etape ale Pleistocenului şi, implicit, a mediului ambiant în care a evoluat omul în cursul epocii paleolitice, în diferitele regiuni ale globului. Prin studiul antropologic (şi paleopatologic) al scheletelor omului modern, poate fi stabilit sexul, vârsta, cauza morţii şi existenţa unor maladii, oferindu-se preţioase date paleodemografice despre creatorii diferitelor civilizaţii ce au evoluat în Holocen. Mai mult, precizarea trăsăturilor rasiale poate contribui, uneori, şi la elucidarea originii şi apartenenţei etnice ale acestor civilizaţii. Determinarea osemintelor de animale,

a macro– şi microresturilor vegetale, descoperite în asociere cu vestigiile diferitelor culturi preistorice, permite specialiştilor în arheozoologie, arheobotanică şi palinologie să reconstituie condiţiile ecologice în care au evoluat aceste culturi, precum şi formele de economie, modul de subzistenţă (prin cules, vânătoare, cultivarea plantelor, creşterea animalelor) a diferitelor comunităţi.

În fine, nu pot fin neglijate nici monumentele de limbă, studiate de lingvistică. Limbile "moarte" (dintre care unele cunoscute doar fragmentar), dar şi cele vii, conţin numeroase elemente străvechi pe baza cărora specialiştii în lingvistica comparată încearcă să reconstituie originea şi dezvoltarea limbii/a limbilor, diferenţierea marilor familii lingvistice. Legăturile dintre diferitele limbi aruncă o lumină şi asupra contactelor dintre diferitele societăţi, inclusiv preistorice. Terminologia privitoare la flora şi fauna, la diferite materii prime, unelte şi arme, ori la rudenie, instituţii şi structuri sociale păstrează unele elemente arhaice, care pot fi utilizate ca surse în reconstituirea unor stări şi procese (pre)istorice, inclusiv de etnogeneză.

2. *Relicvele*. Societăţile "înapoiate" care nu au realizat saltul spre "civilizaţie", spre cultura scrisă, urbanism şi statalitate, păstrându-şi traiul de vânători – culegători sau cultivatori de plante şi crescători de animale primitive, unele ajungând, eventual, să cunoască şi prelucrarea metalelor, pot ilustra, mai mult sau mai puţin autentic, diferitele epoci ale preistoriei. Tasmanienii, de pildă, în momentul descoperirii lor trăiau în comunităţi mici, de până la 50 de indivizi, singura formă de diviziune a muncii fiind acea după sex şi vârstă. Ei şi-au asigurat subzistenţa prin cules, pescuit şi vânătoare cu arme simple: ciomege şi suliţe de lemn, cu vârful întărit în foc. Nu cunoşteau arcul şi, după cât se pare, nici armele compuse, prevăzute cu mâner. Folosind termenii periodizării arheologice, acest stadiu nu depăşeşte acela de paleolitic, în timp ce australienii, având instituţii sociale complexe şi o gamă largă de unelte de piatră ce evoluează spre microlitism, "au ajuns" în mezolitic. Băştinaşii din Noua Guinee şi Oceania au devenit cultivatori de plante şi crescători de animale "neolitici", iar unele populaţii "primitive" din Africa au reuşit să practice chiar metalurgia fierului, pentru a da doar câteva exemple. Populaţiile "primitive" sau "naturale", contemporane civilizaţiilor moderne, şi socotite drept relicve ale timpurilor preistorice, studiate de etnografi, pot deveni; prin comparaţie surse ale cunoaşterii societăţilor străvechi. Această categorie de izvor devine deosebit de utilă în cunoaşterea acelor aspecte ale vieţii preistorice, care se întrupează doar indirect şi în mică măsură în vestigiile arheologice sau care nu pot fi deduse decât în mod excepţional din acestea. Avem în vedere, în primul rând, ceea ce ţine de structurile sociale, de credinţele şi practicile religioase, de obiceiurile şi morală, dar şi cunoaşterea tehnicilor de producere, a funcţiei şi a modului de utilizare a diferitelor, obiecte şi instalaţii.

3. *Supravieţuirile* au fost puse în evidenţă pentru prima dată de etnologul englez Edward B. Tylor în *Primitive Culture* (Cultura primitivă, 1871), lucrare în care consideră, printre altele, că superstiţiile sunt rămăşiţe vii (*survival*) ale unor culturi apuse. Prin supravieţuirile înţelegem, deci, urmele, rămăşiţele stărilor materiale şi spirituale străvechi ale omenirii, păstrate în compartimentul şi mentalitatea societăţilor "civilizate", "omul primitiv ce trăieşte în noi", după cum s-a exprimat etnologul italian Giuseppe Cocchiara

(*Storia del folklore in Europa* – Istoria folclorului european, 1954 Vezi şi idem, *L'eterno salvaggio. Presenza e influsso del mondo primitivo nella cultura moderne* – Eternul sălbatec. Prezenţa şi influenţa lumii primitive asupra culturii moderne, 1961). Este vorba de elementele ce supravieţuiesc în cultura populară, în arta, arhitectura, meşteşugurile, în credinţele, datinile şi tradiţiile populare, cu deosebire în obiceiurile legate de momentele cele mai importante ale vieţii (naşterea, nunta, moartea) Supravieţuirile nu se limitează, însă, la cultura populară, în sensul strict al cuvântului, ci sunt prezente, sub învelişul normelor morale şi de comportament, dobândite prin educaţie, şi în psihicul, în mentalitatea şi în manifestările, uneori involuntare, ale omului cultivat. Asemenea supravieţuiri ale unor stări "primitive" au putut fi relevate în sânul tuturor civilizaţiilor, începând cu cea antică şi terminând cu cea contemporană, datorită studiilor din domeniul istoriei culturii, al sociologiei, etnologiei şi folclorului. Din îmbinarea datelor referitoare la cultura populară, încă vie, cu datele arheologiei, în vederea reconstituirii unor stări de altă dată, preistorice, s-a născut un domeniu de cercetare modern, interdisciplinar, *etnoarheologic*.

4. Măsura în care *izvoarele scrise* pot fi luate în consideraţie în studiul Preistoriei, a fost discutată în legătură cu conceptul de protoistorie. La cele menţionate atunci, am putea adăuga, în legătură cu ceea ce am numit mai sus *relicve*, şi jurnalele de călătorie, memoriile şi rapoartele exploratorilor şi misionarilor despre populaţiile băştinaşe din teritoriile nou descoperite, lucrări care înregistrează, mai mult sau mai puţin fidel, stările încă nealterate ale acestor populaţii de contactul lor cu civilizaţia europeană. În ceea ce priveşte *supravieţuirile*, sunt demne de menţionat în acest context cercetările întreprinse asupra culturii populare, mai ales culegerea şi editarea de către folclorişti a diferitelor genuri ale literaturii populare, conţinând multe elemente arhaice. În privinţa valorificării surselor mai vechi, se remarcă cercetările deja menţionate ale lui Bachofen, bazate pe studiul izvoarelor literare antice. Un deschizător de drumuri în acest domeniu a fost şi filologul şi etnologul englez James George Frazer (1854-1941). Bun cunoscător (şi chiar editor) al autorilor antici el a îmbinat datele extrase din izvoarele literare orientale şi greco-romane cu datele etnologiei şi folclorului în strădiunţa sa de a reconstitui mentalitatea "primitivă" şi supravieţuirea unor elemente ale acesteia (vezi: *Golden Bough*, trei ediţii între 1890-1915, ultima în 12 volume; în l. română: *Creanga de aur*, 1-4, Bucureşti, 1980, şi *Folklore in the Old Testament*, 1918, în l. română: *Folclorul în Vechiul Testament,* Bucureşti, 1995).

Categoriile de izvoare, discutate mai sus, au jucat un rol diferit în cursul evoluţiei ştiinţei preistorice. După cum am arătat în capitolul referitor la istoricul cercetărilor, încercările de reconstituire a societăţilor primitive sau bazat, la început, în principal, pe comparaţiile etnografice, în sensul larg al cuvântului, altfel spus pe ceea ce am numit mai sus relicve şi supravieţuiri, şi, într-o anumită măsură, pe izvoarele scrise. O dată cu dezvoltarea arheologiei, a arheologiei preistorice în deosebi, ponderea monumentelor în studierea epocilor îndepărtate devine din ce în ce mai mare, astfel încât vestigiile păstrate din vremurile preistorice constituie astăzi principalul izvor al istoriei societăţii primitive. Desigur, nici preistoria modernă nu neglijează celelalte categorii de izvoare, şi există autori, mai ales în lumea anglo-saxonă, care acordă în lucrările lor spaţii relativ largi datelor etnografice sau includ chiar capitole despre viaţa populaţiilor "naturale" actuale, spre a ilustra viaţa omului

preistoric (vezi, de pildă, Grahame Clark, *World Prehistory* – Preistoria lumii, 1969; John Waechter, *Man before History* – Omul înainte de istorie, Lausanne, 1976). Alţi specialişti sunt mai rezervaţi, şi în lucrările lor se sprijină exclusiv pe izvoarele directe, arheologice, chiar dacă este vorba de tratarea artei sau a religiei (vezi, de exemplu, Hermann Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte* – Tratat de preistorie, în mai multe volume, din 1968; André Larov-Gourhan, *Préhistoire de l'art occidental* – Preistoria artei occidentale, 1965; *Les religions de la préhistoire. Paleolithique* – Religiile preistorice. Paleoliticul, 1983). Rezervele acestor specialişti sunt justificate, dacă avem în vederea distanţa mare de timp care îi desparte pe oamenii preistorici de primitivii actuali, modificările intervenite în traiul şi mentalitatea acestora din urmă ca rezultat al contactelor lor cu societăţile moderne.

După cum am semnalat deja, există, totuşi, domenii ale vieţii preistorice care numai cu greu ar putea fi cunoscute numai pe baza vestigiilor arheologice. Avem în vedere, mai ales, structurile sociale şi spiritualitatea, dar ar putea fi menţionate şi tehnicile de prelucrare a diferitelor materiale, funcţia şi modul de folosire a unor obiecte şi instalaţii etc. În aceste cazuri este justificată recurgerea, cu prudenţă, la analogiile etnografice. Nu este întâmplător că, în ultima vreme, coexistă "paşnic" două domenii moderne de cercetare, aparent opuse, dar în realitate având multe elemente comune: arheologia experimentală şi etnoarheologia.

Metodele de cercetare a istoriei societăţii primitive sunt determinate de natura izvoarelor folosite. Întrucât izvorul principal în studiul Preistoriei îl constituie monumentele, metodele fundamentale de cercetare a istoriei societăţii primitive sunt cele ale arheologiei şi ale disciplinelor conexe, care au ca obiect diferitele vestigii lăsate de om. Aceste metode vor fi prezentate mai pe larg în cursul de Introducere în arheologie, aici ne mulţumim cu o scurtă trecere în revistă a lor. Vom încerca să explicăm, totuşi, câteva metode de datare, a căror cunoaştere este necesară pentru înţelegerea capitolelor următoare ale cursului.

Dacă avem în vedere desfăşurarea cercetărilor arheologice, primul pas îl constituie identificarea (detectarea) aşezărilor, necropolelor sau a unor monumente izolate prin prospecţiuni terestre (geofizice, geochimie ori prin "periegheze" tradiţionale), prin fotografieri aeriene şi cercetări subacvatice. Odată localizate, siturile pot fi cercetate prin săpături arheologice de diferite tipuri, cu respectarea unei metodologii ce s-a perfecţionat şi se perfecţionează mereu. Specificul cercetării unui monument arheologic faţă de cercetarea altor categorii de izvoare istorice este irepetabilitatea: prin săpătură se distruge monumentul cercetat. Rezultă de aici marea responsabilitate a arheologului de a observa şi înregistra (în jurnalul de săpătură, în desene de planuri şi profile, fotografii, benzi video etc.) toate detaliile cu privire la obiectivele fixe şi la condiţiile de descoperire a inventarului mobil, colectat integral şi pe complexe. După săpătură, descoperirile sunt supuse unor investigaţii de laborator (petrografice, metalografice, traseologice, ş.a.) pentru a determina materia primă, compoziţia şi originea ei, tehnicile de prelucrare a diferitelor obiecte de piatră, ceramică, metal etc. Pentru critica şi interpretarea descoperirilor şi observaţiilor, făcute pe teren, se apelează la metodele tipologică, comparativă, cronologică (cartografică), folosind, astăzi, şi variantele informatizate ale acestora. Rămăşiţele omeneşti, ca şi resturile animale şi vegetale, descoperite

în cursul săpăturilor, sunt investigate şi interpretate de specialiştii în antropologie, arheozologie şi arheobotanică, prin metodele de cercetare proprii acestor domenii ştiinţifice, concluziile finale fiind formulate în colaborare cu specialiştii în preistorie.

Pentru stabilirea cronologiei relative (care arată raportul de posterioritate – anterioritatea ori sincronismul dintre două sau mai multe fenomene), alături de metodele menţionate mai sus, fundamentală este metoda stratigrafică, preluată din geologie. În arheologie distingem stratigrafia verticală şi orizontală (în funcţie de supra– sau juxtapunerea unor vestigii care se succed în timp), la care se adaugă şi stratigrafia comparată. Cronologia absolută (exprimată în milenii, secole, decenii, ani şi chiar zile, în funcţie de precizia cu care sunt cunoscute evenimentele petrecute în trecut) poate fi stabilită pe mai multe căi. Cea tradiţională este aşa numita cronologie de contact sau cronologia istorică: datarea unui ansamblu de descoperiri, de vârstă necunoscută, pe baza contactelor, directe sau indirecte, cu o civilizaţie a cărei cronologie absolută a fost deja elaborată în mod satisfăcător. (De pildă, cronologia absolută a epocii mijlocii a bronzului din Europa, inclusiv din România, a fost elaborată, în principal, pe baza legăturilor ce puteau fi stabilite cu lumea miceniană). Există, apoi, o sumedenie de metode "moderne" de datare, cum ar fi cronologia varvelor (elaborată de suedezul G. de Geer), bazată pe numărarea depunerilor anuale de mâl ("varve") stratificate pe fundul mărilor şi lacurilor. Aceste sedimente s-au format din apele rezultate în urma topirii gheţarilor, putând fi datat, astfel, procesul de retragere spre nord a calotei glaciare la sfârşitul Pleistocenul şi începutul Holocenului. Alte metode de datare se bazează pe anumite proprietăţi fizice şi chimice ale descoperirilor: conţinutul în fluor sau în alte elemente şi substanţe al oaselor, termoluminiscenţa şi magnetismul termoremanent al obiectelor de lut ars. În ultimele decenii au început să fie aplicate pe scară largă metodele radiometrice, bazate pe fenomenul radioactivităţii. Pentru datarea rămăşiţelor hominidelor timpurii şi a procesului de antropogeneză, în general, s-a dovedit deosebit de utilă metoda potasiu-argon (^{40}K–^{40}Ar). Izotopul radioactiv ^{40}K în urma dezintegrării se transformă în izotopul ^{40}Ar (timpul de înjumătăţire a ^{40}K este de 1,3 x 10^9ani). Pe baza proporţiei între ^{40}K şi ^{40}Ar în rocile şi substanţele de origine vulcanică se poate calcula timpul care a trecut de la ultima răcire a acestora. Prin această metodă nu se datează, deci, în mod direct, urmele omului şi ale activităţii sale, ci depunerile geologice în care se găsesc aceste rămăşiţe.

O altă metodă radiometrică, cu o largă utilizare şi în preistoria europeană este datarea prin radiocarbon (^{14}C, C-14). Acest izotop al carbonului, prezent în cantităţi infime în toate organismele vii, începe să se descompună în momentul morţii organismului respectiv. (Timpul de înjumătăţire este de 5730 ani). Măsurând, de pildă, concentraţia de ^{14}C, existentă într-o mostră de cărbune de lemn sau os, prelevată dintr-un complex arheologic, se poate stabili timpul care a trecut de la momentul în care a fost tăiat copacul sau a murit animalul sau omul, din organismul căruia provine mostra. Acest răstimp este calculat în "ani-radiocarbon" b.p. (before present = înainte de prezent; prezentul însemnând anul 1950 d.Hr.) sau b.c. (scăzând 1950 din data b.p.). Datorită oscilaţiilor care au existat în cursul mileniilor în conţinutul de ^{14}C al atmosferei şi al organismelor vii, durata anilor-radiocarbon este variabilă şi nu corespunde duratei anilor calendaristici (astronomici).

Corectarea datelor exprimate în ani-radiocarbon şi transformarea lor în ani calendaristici se numeşte *calibrare* şi se face prin măsurarea concentraţiei ^{14}C a unor mostre de vârstă cunoscută. Acestea sunt, de regulă, mostre de lemn, datate prin metoda dendrocronologiei, bazată pe numărarea inelelor de creştere anuale ale copacilor. Datările radioactive calibrate se exprimă în ani B.C. şi A.D. sau Cal B.C. şi Cal. A.D. (B.C. = before Christ, î.Hr. sau î.e.n.; A.D. = Anno Domini, d.H. sau e.n.) şi corespund anilor calendaristici, putând fi comparate, prin urmare, cu datele cronologiei istorice.

Încheiem acest capitol prin a remarca, încă odată, ceea ce am încercat să demonstrăm în paginile anterioare: strânsa legătură a preistoriei cu alte discipline, atât din domeniul ştiinţelor naturii cât şi din cel al ştiinţelor socio-umane. Reconstituirea trecutului îndepărtat al omenirii este posibilă numai în acest spirit interdisciplinar şi de cercetare în colaborare, în echipă.

Întrebări recapitulative

1. Care este rolul diferitelor categorii de izvoare în studiul preistoriei?
2. Cu ce alte domenii ştiinţifice colaborează preistoria?

4. **DE LA ISTORIA NATURALĂ LA ISTORIA OMULUI. CRITERIILE UMANITĂȚII**.

Istoria omenirii începe cu apariția omului, cu procesul lung al antropogenezei, în cursul căruia se naşte o ființă nouă, deopotrivă biologică şi socială, înzestrată cu conştiință de sine. Istoria omului continuă, astfel, istoria naturii, mai mult, este, într-un fel, o parte a istoriei naturii. Se poate afirma, pe bună dreptate, că preistoria face legătura între istoria naturală şi istoria societății umane. Pentru a înțelege această legătură este necesară, pe de o parte, raportarea istoriei omului la istoria Terrei, la erele geologice, iar pe de altă parte precizarea locului omului în lumea vie.

4.1. **Terra la sfârşitul Terțiarului şi în Cuaternar. Elemente de geocronologie**.

Vârsta Terrei este apreciată la aproximativ 4,5 milioane de ani. Formele cele mai elementare ale vieții au apărut în urmă cu cca. 3 milioane de ani, în perioada numită Proterozoic a primei ere geologice, Precambrianul. Urmează apoi erele geologice numite Paleozoic (Primar), Mezozoic (Secundar) şi Neozoic (cuprinzând Terțiarul şi Cuaternarul) în care apar, treptat, formele superioare ale lumii vegetale şi animale.

În cursul Terțiarului, care a început în urmă cu aproximativ 65 MA (milioane de ani), înfățişarea Terrei s-a apropiat din ce în ce mai mult de cea de astăzi. Se ridică Pirineii, Munții Apenini, Alpi, Carpați; Caucaz, Himalaya, Atlas, Cordilieri, Anzi etc., se răspândesc angiospermele şi mamiferele încep să domine uscatul. Apar simienii (maimuțele) care în partea a doua a Terțiarului, în Neogen, împărțit în Miocen (26-7 MA) şi Pliocen (7-2 MA), evoluează spre forme superioare de Hominoide (sau Antropoide), printre care se găsesc şi strămoşii strămoşilor direcți ai omului.

Datările menționate sunt orientative, căci există încă deosebiri de păreri în rândul specialiştilor în ceea ce priveşte criteriile de delimitare (şi implicit de datare) a diferitelor ere, perioade, faze şi etape ale istoriei Pământului. Vom utiliza, şi în continuare, termenii cronologici ai aceluiaşi sistem, la care ne-am referit mai sus, agreat de o bună parte a specialiştilor, rotunjind, uneori, datele, spre a putea fi mai uşor reținute.

Având în vedere diferite criterii (climatice, paleontologice – inclusiv de paleontologie umană –, culturale şi geofizice, se admite astăzi că trecerea de la Terțiar la Cuaternar se produce în cursul perioadei numite Villafranchian. Villafranchianul inferior este sincronizat cu Neogenul superior (deci cu Terțiarul final, Pliocenul în principiu). Villafranchianul superior, echivalent cu Calabrianul, marchează deja începutul primei mari perioade a Cuaternarului, Pleistocenul. (A doua parte, mult mai scurtă, a Cuaternarului este Holocenul, actualul geologic).

Se apreciază că trecerea de la Terțiar la Cuaternar (sau de la Pliocen la Pleistocen, de la Villafranchianul inferior la cel superior) a avut loc acum cca. 1,8-2 MA. Acest moment este semnificativ nu numai din punct de vedere geologic sau paleontologic dar şi după criteriile Preistoriei: aceasta este datarea, obținută prin metoda potasiu-argon, pentru stratul I de la Olduvai (Tanzania), în care au fost descoperite rămăşițele unui australopitec

(Zinjanthropus), ale celui mai vechi reprezentant al genului *Homo* (*Homo habilis*) şi cele mai vechi tipuri de unelte de piatră, create de om, aparţinând aşa numitei culturi de prund. Acest moment este semnificativ şi dacă avem în vedere un fenomen fizic universal, paleomagnetismul, căci el corespunde cu debutul evenimentului magnetic Olduvai, cu polaritate normală, de scurtă durată (cca.0,2 MA), în cadrul îndelungatei perioade magnetice Matuyama cu polaritate inversă de la cea normală, cuprinzând mai multe asemenea "evenimente". (În cazul polarităţii normale se găseşte în emisfera nordică.) Fără să putem insista asupra acestui fenomen, este necesar să menţionăm că în perioada premergătoare schimbării polarităţii intensitatea câmpului magnetic terestru începe să scadă treptat; în perioada inversiunii intensitatea câmpului magnetic poate să ajungă la 20% sau chiar mai puţin a valorii obişnuite, ca apoi să crească treptat din nou. Câmpul magnetic terestru constituind un "scut" de apărare împotriva radiaţiei cosmice, într-o perioadă cu câmp magnetic scăzut expunerea Pământului la radiaţii este mărită, ceea ce ar putea să ducă la înmulţirea mutaţiilor biologice, producându-se în felul acesta "salturi" în procesul evoluţiei. După opinia altor specialişti, corelaţia între inversiunile polilor magnetici şi salturile evolutive este mai complexă, indirectă, mijlocită prin schimbările climatice. Observaţiile privitoare la corelaţia între paleotemperatura şi intensitatea câmpului magnetic terestru par a demonstra, astfel că unui climat mai rece îi corespunde un câmp magnetic cu intensitate mărită. Or, perioada plio-pleistocenă, de care ne ocupăm, în care s-a desfăşurat procesul antropogenezei, se caracterizează prin importante oscilaţii climatice.

Alternarea unor perioade cu climă rece şi precipitaţii abundente cu altele, mai calde şi uscate s-a manifestat prin alternarea perioadelor glaciare şi interglaciare (în zonele cu climă temperată), respectiv, pluviale şi interpluviale (în regiunile cu climă caldă).

Glaciaţiunile s-au extins şi în zonele montane, la altitudini de peste 2000m. În 1905, A. Penck a demonstrat existenţa în Alpii Bavarezi urmele a patru glaciaţiuni succesive, Günz, Mindel, Riss şi Würm, denumite după afluenţii din dreapta Dunării superioare. Ulterior, au fost identificate alte două glaciaţiuni mai vechi, Donau (de către Eberl, în 1930) şi Biber (de către Schaefer, în 1956). Între aceste glaciaţiuni se interpun interglaciaţiunile Biber-Donau, Donau-Günz, Günz-Mindel, Mindel-Riss şi Riss-Würm. Şi în cadrul glaciaţiunilor au existat oscilaţii climatice: perioade mai scurte, reci, numite stadii, alternându-se cu altele, mai calde, numite interstadii, şi notate cu cifre romane (de pildă: stadiul Würm I, interstadiul Würm I-II).

Urmele unor fenomene glaciare au fost descoperite şi studiate şi în alte părţi ale lumii (Europa de nord, Siberia, continentul american, Noua Zeelandă etc.), pentru fiecare fiind elaborate sisteme speciale de cronologie. Spre a putea stabili raporturile temporale între diferite fenomene geologice, paleontologice ori arheologice din zone uneori îndepărtate, ca bază de referinţă se foloseşte, în general, prin consens, sistemul alpin, cu toate că sincronizarea fenomenelor glaciare din diferitele regiuni ale globului prezintă, de multe ori, serioase dificultăţi.

Se admite că primele două glaciaţiuni, Biber şi Donau, care marchează începutul răcirii climatului, aparţin încă Terţiarului, respectiv Pliocenului, şi marchează etape ale Villafranchianului (inferior). Potrivit estimărilor actuale, glaciaţiunea Biber debutează acum 4-5MA şi este urmată de interglaciaţiunea

Biber-Donau. Glaciaţiunea Donau este datată între aproximativ 2,4 şi 2/1,8 MA. Această perioadă, a Villafranchianului, este vremea în care apar în Africa răsăriteană şi de sud hominidele timpurii, australopitecinele, iar către sfârşitul intervalului, chiar şi cei mai vechi reprezentanţi ai genului *Homo* (*Homo habilis*).

Prima parte a Cuaternarului, Pleistocenul, adevărata epocă a antropogenezei şi a naşterii culturii umane, este împărţit în trei perioade, fiecare cuprinzând un număr de glaciaţiuni şi interglaciaţiuni, după cum urmează:

Pleistocenul inferior

– Interglaciaţiunea Donau-Günz, 1,8/2-1,2 MA
– Glaciaţiunea Günz (I-II-III), 1,2-0,70 MA

Pleistocenul mijlociu

– Interglaciaţiunea Günz-Mindel, 700.000-620.000
– Glaciaţiunea Mindel (I-II), 620.000-380.000
– Interglaciaţiunea Mindel-Riss, 380.000-280.000
– Glaciaţiunea Riss, 280.000-120.000

Pleistocenul superior

– Interglaciaţiunea Riss-Würm, 120.000-70.000
– Glaciaţiunea Würm (I-II-III-IV), 70.000-12.000 B.P./10.000 B.C.

Pleistocenul, cu oscilaţiile climatice schiţate mai sus, corespunde epocii paleolitice, în cursul căreia se desăvârşeşte procesul antropogenezei şi omul, părăsind "leagănul african", va lua în stăpânire întreg spaţiul locuibil al globului pământesc: mai întâi Lumea Veche, din Europa până în Asia de sud-est, încă în Paleoliticul inferior (*Homo erectus*), iar apoi, în Paleoliticul superior. Australia şi continentul american (*Homo sapiens*).

Spre a rezuma: la sfârşitul Pliocenului şi în cursul Pleistocenului au loc schimbări importante în clima Pământului. Datorită tendinţei de răcire a climei, în Antartica se acumulează mari cantităţi de gheaţă, apărând şi calota glaciară a Arcticii, care, în fazele mai reci ale Pleistocenului, va coborî până în nordul Eurasiei şi al continentului american. În regiunile tropicale şi subtropicale, perioadelor glaciare le corespund intervale mai reci şi umede, ploioase, numite perioade pluviale. În aceleaşi regiuni, perioadelor interglaciare, de încălzire a climei, le corespund perioadele interpluviale uscate caracterizate prin extinderea deşerturilor şi savanelor. În perioadele glaciare climatul a devenit mult mai sever faţă de cel de astăzi, temperatura medie anuală putând coborî, în regiunile cu climă temperată, sub -4^0 C. În perioadele interglaciare condiţiile de climă au fost, în general, asemănătoare cu cele de astăzi, temperaturile medii putând fi chiar mai ridicate decât cele actuale.

Este necesar să atragem atenţia asupra unor deosebiri în ceea ce priveşte înfăţişarea Terrei în Pleistocen, în comparaţie cu harta de geografie fizică a lumii actuale. Fără a intra în detalii, este de reţinut că în perioadele de maximă extindere a gheţarilor aceştia s-au extins asupra unei importante părţi a Europei septentrionale: sudul Angliei, Olanda, Belgia, nordul Germaniei şi Poloniei de astăzi. Până în Pleistocenul mijlociu insulele ce constituie Marea Britanie de astăzi erau unite cu teritoriul actual al Franţei. Mai mult, în anumite momente Scoţia, prin intermediul Islandei, a fost unită cu Groenlanda, formând un "prag continental", o barieră în calea curentului Golf, cald, contribuind la răcirea climei în nord-vestul Europei în Pleistocenul inferior. Marea Baltică, ca

şi o parte a Mării Nordului, nu au existat la începutul Cuaternarului, astfel că, de pildă, Tamisa, a fost, în această vreme, un afluent al Rinului.

În Mediterana occidentală, strâmtoarea Gibraltar se formase deja în Pliocen, Africa fiind despărțită, prin urmare, în această regiune, de Europa. Marile insule din această parte a Mediteranei au fost unite, la începutul Pleistocenului, ori cu Europa de sud (Corsica), ori cu Africa (Sicilia, Malta). Alte insule de astăzi au fost unite, în timpul regresiunilor marine (scăderea nivelului apei oceanelor), cu Peninsula apenină.

Inițial, Marea Roşie despărțea Africa de Asia, istmul de Suez apărând mai târziu. Se explică, astfel, izolarea Africii în Pliocen şi la începutul Pleistocenului.

În Asia răsăriteană şi de sud-est, Japonia, ca şi insulele indoneziene, au fost "lipite" de continentul asiatic, ceea ce a permis răspândirea pe uscat a lui *Homo erectus* (după vechea denumire: Pithecanthropus erectus) până în actuala insulă Jawa. În Pleistocenul superior (în cursul glaciațiunii Würm, căreia îi corespunde, în America de Nord, glaciațiunea Wisconsin), datorită regresiunilor marine, actuala strâmtoare Behring a devenit, de mai multe ori, un "pod" de legătură între nord-estul Asiei şi nord-vestul Americii (Alaska), ceea ce a permis trecerea pe uscat a lui *Homo spiens* din Lumea Veche în Lumea Nouă.

Până în Pliocen, America de Nord şi de sud au fost despărțite şi au avut o evoluție separată. De la începutul Pleistocenului, istmului de Panama asigură legătura între cele două Americi, flora şi fauna devenind, în general, asemănătoare.

Australia, ca şi Noua Zeelandă şi Tasmania (care au format, împreună, în cursul regresiunilor marine, un continent unic, numit Australia Mare), a fost izolată, ca şi astăzi, în tot timpul Neozoicului, ceea ce explică supraviețuirea aici, până astăzi, a unor specii de plante şi animale arhaice, dispărute în alte regiuni ale globului. Datorită poziției sale geografice, Australia a putut fi atinsă doar pe cale maritimă: navigatorii paleolitici, venind dinspre sud-estul Asiei, au trebuit să parcurgă, cu ambarcațiunile lor primitive, o distanță de cca. 70 km. Izolarea Australiei, inclusiv a populației sale, a contribuit, fără îndoială, la menținerea aici, până în timpurile moderne, a unor societăți "primitive".

După cum s-a menționat deja, Cuaternarul cuprinde Pleistocenul şi Holocenul. De vreme ce Pleistocenul coincide cu quasi-totalitatea Cuaternarului, înglobând marile perioade glaciare, îndelungata epocă paleolitică şi cea a omului fosil, Holocenul desemnează timpurile subactuale şi actuale şi corespunde, după unii, perioadei "post-glaciare", iar după alți specialişti unui început de nouă perioadă interglaciară. În acest scurt interval, de cca. zece milenii, omul modern a parcurs toate epocile istorice, de la mezolitic până la contemporaneitate.

Din punct de vedere ecologic, trăsătura determinantă a Holocenului este încălzirea climei, fenomen global ce nu exclude existența unor oscilații climatice, care şi-au avut influența lor asupra evoluției istorice. Creşterea temperaturii va determina retragerea calotelor glaciare spre regiunile polare, eliberându-se de ghețari suprafețe importante, ce devin locuibile. În urma topirii unor imense cantități de gheață, va creşte nivelul oceanului mondial şi se modifică conturul uscatului. Se schimbă flora şi fauna; tundra este înlocuită de

păduri întinse, unele animale de climă rece dispar (mamutul, de pildă), altele, ca renul, se retrag spre nord.

Limita între Pleistocen şi Holocen este marcată, în opinia celor mai mulți specialişti, de sfârşitul ultimei mari perioade glaciare, urmată de prima însemnată încălzire a climei, corespunzând aşa-numitei oscilații Alleröd, stabilită pentru Europa de Nord (11.800B.P./9.800B.C.). Această limită între Pleistocen şi Holocen nu corespunde întru totul limitei între ceea ce se numeşte Tardiglaciar şi Posglaciar. Este evident că încălzirea climei şi retragerea spre nord a ghețarilor a însemnat un proces mai îndelungat, care marchează perioada glaciară târzie. Geologii admit că acest Tardiglaciar a continuat şi peste oscilația Alleröd, până la sfârşitul perioadei numite Dryas recent din aceeaşi cronologie stabilită pentru Europa de Nord (10.200 B.P./8.200 B.C.). Există, prin urmare, un decalaj de cca. 1.600 de ani între limitele convenționale Pleistocen/Holocen, pe de o parte, şi Tardiglaciar/Postglaciar, pe de altă parte.

Pentru Holocen (mai exact, pentru "postglaciar") se disting următoarele perioade climatice:

Preboreal (rece şi uscat), 8.200-6.800 B.C.
Boreal (cald şi uscat), 6.800-5.500
Atlantic (cald şi umed), 5.500-2.800/2.500
Subboreal (cald şi uscat), 2.800/2.500-800/700
Subatlantic (rece şi umed), după 800/700 B.C.

Prborealul şi Borealul corespunde, în cea mai mare parte, Mezoliticului (Epipaleoliticului) european, epocă ce a început mai devreme în Orientul Apropiat, unde efectele încălzirii climei s-au manifestat mai de timpuriu. Atlanticul (considerat ca *optimum climatic* postglaciar), cu clima sa favorabilă practicării agriculturii, este principala perioadă de răspândire a neoliticului dinspre centrele egeeo-anatoliene în Europa. Climatul secetos al Subborealului, ca şi răcirea climei în Subatlantic, a provocat, se pare, o anumită criză economică în unele regiuni, cauzând mişcări de populații. Subborealul şi Subatlanticul corespund epocii bronzului şi epocii fierului în Europa şi depăşirii stadiului preistoric în Orientul Apropiat şi Egeea, prin apariția şi dezvoltarea în această parte a lumii a primelor formațiuni statale.

4.2. **Locul omului în natură.**

Specia umană a fost denumită de Carl Linné (1707-1778) *Homo sapiens* şi clasificată în Regnul animal. În ceea ce priveşte poziția sa sistematică, omul face parte din ordinul primatelor, subordinul simienilor, secția catarinelor şi suprafamilia antropoidelor sau hominoidelor. Această suprafamilie cuprinde două familii: pongidele (*Pongidae*, maimuțele antropomorfe actuale) şi hominidelor (*Hominidae*, omul actual şi strămoşii săi direcți). Se presupune că cele două familii s-au dezvoltat dintr-un strămoş comun. Singurul reprezentant al familiei hominidelor este, actualmente, *Homo sapiens sapiens* şi toți oamenii din vremea noastră aparțin acestei unice specii şi au aceeaşi origine. (A se vedea cele *Patru declarații UNESCO asupra rasei umane* din 1950, 1951, 1967, 1978).

Dacă avem în vedere şi formele fosile, din familia hominidelor au făcut parte, la sfârşitul Terțiarului şi în cursul Pleistocenului şi următoarele subfamilii, genuri şi specii:

1.Este încă discutat, dacă subfamilia ramapitecinelor (*Ramapithecinae*), respectiv reprezentanții genului *Ramapithecus* fac parte din familia hominidelor sau din cea a pongidelor, ori, eventual, este vorba de presupusul strămoş comun al celor două familii.

2. Nu încape îndoială că subfamilia australopitecinelor (*Australopithecinae*) reprezintă strămoşul direct al genului *Homo*. Rămâne însă deschisă problema, care dintre numeroasele specii de australopitec a dus spre linia evolutivă a omului: *Australopithecus africanus, robustus, boisei, afarensis, ramidus, anamensis, bahrelghazali?*

3. Subfamilia *Homininae* întruneşte reprezentanții genului *Homo*. Cea mai veche specie fosilă a acestuia este *Homo habilis*, cunoscut, deocamdată, numai de pe teritoriul Africii. Specia *Homo erectus,* de asemenea originară din Africa, s-a răspândit în toate regiunile locuibile ale Lumii Vechi. Omul de Neandertal (*Homo neandertalensis*) este socotit, tradițional, ca o specie fosilă aparte. Mai recent, a fost clasificat ca o subspecie a lui *Homo sapiens*, sub denumirea de *Homo sapiens neandertalensis*. Indiferent de clasificare, majoritatea specialiştilor este de părere că omul de Neandertal reprezintă o (sub)specie stinsă, fără de urmaşi. În sfârşit *Homo sapiens,* socotit ca specie, prezintă două forme, una fosilă (*Homo sapiens fossilis*), care a trăit în Pleistocenul superior, şi cea actuală (*Homo sapiens recens*), din Holocen. Socotit ca subspecie, spre a-l deosebi de omul de Neandertal, se foloseşte denumirea de *Homo sapiens sapiens*. Asupra problemelor discutate aici vom reveni mai pe larg în capitolul privind antropogeneza.

4.3 **Criteriile umanității. Încercări de definire a omului.**

Omul, ca ființă vie, creatoare de civilizație, nu poate fi definit decât pe baza unor criterii deopotrivă biologice şi culturale. În diferitele etape ale cercetărilor, aceste criterii au fost luate în seamă în chip diferit. În secolul trecut, şi chiar în prima jumătate a secolului nostru, au fost puse în prim plan criteriile biologice, ceea ce se explică şi prin faptul că originea şi evoluția omului a fost studiată aproape exclusiv de naturalişti – paleontologi, anatomişti, antropologi.

S-a scos în evidență, în special, rolul creierului dezvoltat, condiția unor capacități intelectuale superioare, cum ar fi vorbirea. Au fost luate în considerație, fireşte, şi alte trăsături anatomice cum ar fi dantura de tip uman şi poziția verticală, respectiv mersul biped şi eliberarea mâinilor. Printre primii care au atras atenția asupra criteriilor culturale se numără Fr.Engels, care a accentuat rolul muncii (prin care înțelegea capacitatea de făurire a uneltelor de piatră) în devenirea omului.

Descoperirea hominidelor timpuri, de tipul australopitecinelor, cu capacitate craniană mică (deci creier nedezvoltat) l-a determinat pe antropologul britanic K.P.Oakley să afirme, în 1951, că, indiferent de mărimea creierului, pot fi incluse în rândul Hominidelor acele forme fosile, despre care se poate dovedi că aveau mersul drept şi că dantura lor era mai apropiată de cea a omului decât de dantura oricăreia dintre maimuțele antropomorfe actuale (*A definition of man* – O definiție a omului, în *Science News*). Oakley are în vedere, prin urmare, tot criterii biologice (anatomice), dar fără a mai pune în prim plan creierul dezvoltat.

Pe baza acestor criterii, australopitecinele au putut fi incluse în familia hominidelor, dar pentru definirea homininelor, a genului *Homo*, criteriul principal a rămas, în continuare, capacitatea intelectuală dezvoltată – greu de demonstrat pe baza fosilelor. Între timp, în 1960, în stratul I de la Olduvai (Tanzania) au fost descoperite rămăşiţele unui hominid timpuriu, cu capacitate craniană relativ redusă (680 cm^3), dar în asociere cu unelte de piatră cioplite, aparţinând aşa numitei culturi de prund (Pebble Culture). După patru ani de studiu, în 1964, pe baza descoperirilor de la Olduvai a fost descris *Homo habilis* (Om abil/îndemânatic), cea mai veche specie umană. Această descoperire a contribuit, fără îndoială, la redefinirea omului de către acelaşi K.P. Oakley, în 1969. Până când nu vom descoperi în craniu vreun semn sigur al capacităţii de vorbire – scrie Oakley –, din punctul de vedere al paleoantropologului singurul criteriu în definirea omului rămâne, practic, capacitatea de făurire a uneltelor. De altfel, titlul articolului de numai trei pagini, publicat în prestigioasa revistă britanică *Antiquity,* spune aproape tot despre concepţia autorului: *Man the skilled tool-maker* – Omul, abil făuritor de unelte. Este necesar să amintim că vorbind despre făurirea de unelte, Oakley are în vedere uneltele de piatră de o formă constant repetată, care se înscriu în serii tipologice. Nu este vorba, prin urmare, de unelte asupra cărora s-a intervenit accidental şi au fost folosite la întâmplare, ci de unelte concepute şi modelate după un plan prestabilit, prin aplicarea unor tehnicii specifice. Aceste unelte "standardizate", pregătite pentru a fi folosite imediat sau în viitor, sânt dovezi ale unei capacităţii de proiectate şi previziune, ale unor experienţe socialmente transmise din generaţie în generaţie. Capacitatea de făurire a uneltelor, ca principalul criteriu în definirea omului (cu sublinierea firească a legăturii între aptitudinile biologice şi performanţele culturale) a fost scoasă în evidenţă şi pe larg discutată şi în ediţia din 1969 a cărţii lui Grahame Clark, *World Prehistory* – Preistoria lumii.

Cele de mai sus atrag atenţia şi asupra necesităţii de a face distincţie între utilizarea de unelte, întâlnită şi în lumea animalelor, şi făurirea de unelte, specifică numai omului.

4.4. **Spre un nou tip de comportament. De la utilizarea de unelte la făurirea uneltelor**

Prin utilizarea de unelte înţelegem activitatea unui organism, desfăşurată cu unele obiecte luate din lumea înconjurătoare, pentru a-şi atinge un anumit scop. Utilizarea de unelte poate fi observată şi în regnul animal, şi nu numai la primate. Citând exemplul dat de W.H.Thorpe, vidra marină din California utilizează unelte atunci când aduce la suprafaţă de pe fundul mării pietre, cu scopul de a sparge cochilia moluştelor, spre deosebire de pescăruşul care scapă molusca pe stânci pentru a i se sparge cochilia. O capacitate dezvoltată de utilizare de unelte a fost observată, mai ales, la maimuţele antropomorfe, la cimpanzeu de pildă, studiate în mediul lor natural (şi nu în condiţii de laborator). Pot oare aceste observaţii să şteargă deosebirile esenţiale în ceea ce priveşte comportamentul uman şi cel animal? Evident că nu: omul este singura fiinţă care în însăşi existenţa sa depinde mereu de unelte.

La reconstituirea evoluţiei comportamentului strămoşilor omului de la utilizarea de unelte la făurirea de unelte au contribuit specialişti din mai multe ramuri ştiinţifice, precum psihologia animală, paleoecologia (prin studiul

influenței schimbărilor mediului asupra comportamentului şi adaptabilității), etologia (care studiază comportamentul) şi, fireşte, paleontologia, antropologia şi arheologia preistorică. Importante lucrări au fost publicate în acest domeniu încă în anii '50 – '60, dintre care am remarca studiul semnat de G.A.Bartholomew şi J.B.Birdsell, *Ecology and the protohominids* (Ecologia şi protohominidele, 1953), S.L. Washburn şi F.C. Howell *Human evolution and culture* (Evoluția umană şi cultura, 1960) şi Jane B. Lancaster, *On the evolution of tool-using behavior* (Asupra evoluției comportamentului de folosire a uneltelor, 1968). Problema a fost discutată, din punctul de vedere al specialistului în preistorie de Clark, în cartea sa, menționată mai sus.

Există astăzi o quasi-unanimitate în rândul oamenilor de ştiință în ceea ce priveşte rolul factorilor ecologici în declanşarea procesului antropogenezei şi, implicit, în evoluția comportamentului strămoşilor omului. În această viziune (expusă mai târziu pe larg de Yves Coppens), datorită schimbărilor climatice aria pădurilor tropicale şi subtropicale s-a restrâns, extinzându-se, în schimb, savanele. În urma restrângerii, răririi pădurilor, spațiul de viețuire a marilor maimuțe antropomorfe, o parte a acestor ființe, printre care şi strămoşii virtuali ai omului, a fost nevoită să se adapteze la noile condiții naturale, la viețuirea într-un mediu de tip savană, sau, cel puțin, să fie capabilă de a traversa spațiile deschise ce despărțeau zonele împădurite. Poziția dreaptă, mersul erect, bipedismul, adoptate de unele ființe la sfârşitul Terțiarului, pot fi socotite ca un răspuns la această provocare ecologică. Se consideră, pe de altă parte, că aceste mecanisme biologice de adaptare la mediu nu s-au dovedit suficient de eficiente pentru supraviețuire. Singura cale de ieşire a putut fi un nou mod de adaptare la mediu, o reacție activă, prin cultură, asupra acestuia. De altfel, mecanismele biologice de adaptare, semnalate mai sus, au înlesnit, ele însele, naşterea culturii, dacă nu cumva au constituit chiar o premisă a acesteia. Căci, prin mersul biped, membrele anterioare, eliberate, devin mâini în adevăratul sens al cuvântului, apte pentru utilizarea îndemânatecă şi, apoi, făurirea de unelte, activități care au stimula, în continuare, dezvoltarea capacităților intelectuale. Astfel pusă problema, apariția noului comportament, de tip uman, este, în ultimă instanță, o "soluție" a contradicției existente între structura organismului strămoşilor omului, adaptat la viața arboricolă şi noul mod de viață, în spații deschise, ce li s-a impus o dată cu schimbările mediului. Adaptarea la noile condiții de viață au determinat, în mod obligatoriu, în cursul evoluției lor, utilizarea sistematică şi, apoi, făurirea de unelte, "organe" artificiale prin care au completat organele lor, cu care au fost înzestrate de natură.

Cum s-a desfăşurat, care au fost etapele acestui proces?

După cum a scos în evidență S.L.Washburn şi F.C. Howell, încă în 1960, folosirea de unelte este, în acelaşi timp, cauza şi consecința adoptării mersului biped şi al eliberării mâinilor, cu alte cuvinte apariția ținutei erecte şi a utilizării uneltelor a avut loc în paralel. Mai nuanțată este opinia unor specialişti ca Bartholomew şi Birdsell (1953) sau Jane B.Lancaster (1968), deja citați, potrivit căreia *folosirea sistematică de unelte,* devenită stringentă la hominidele timpurii o dată cu apariția mersului biped şi eliberarea mâinilor, a fost precedată de *folosirea incidentală a uneltelor,* ceea ce caracteriza, probabil, comportamentul mai multor specii de primate încă în Terțiar.

În concluzie, în evoluția comportamentului strămoşilor omului putem să ne imaginăm următoarele etape:

1. Utilizarea incidentală, neîndemânatică de unelte, ceea ce caracteriza mai multe specii de maimuțe antropomorfe în cursul Miocenului şi Pliocenului şi ceea ce poate fi observată şi la pongidele actuale.

2. Utilizarea sistematică, îndemânatică de unelte, devenită necesaară o dată cu apariția ținutei drepte şi a mersului biped la hominidele timpurii în cursul Pliocenului şi la începutul Pleistocenului. Este un tip de comportament care marchează depăşirea condiției animale. Primele ființe, în legătură cu care putem presupune un asemenea comportament, sunt australopitecinele, fără să putem preciza, deocamdată, cu certitudine, care au fost uneltele folosite de ele.

3. Făurirea de unelte de piatră, de o formă constant repetată, care se înscriu în serii tipologice şi pe baza cărora au putut fi definite primele "industrii" litice, primele culturi arheologice. Este comportamentul tipic omului, observat pentru prima dată la *Homo habilis*, creatorul celei mai vechi culturi arheologice cunoscute în momentul da față, aşa numita cultură de prund, aparținând Protopaleoliticului african.

Întrebări recapitulative

1. De ce este necesar să se studieze legătura între istoria naturală şi istoria omului?
2. În ce măsură au influențat condițiile ecologice de la sfârşitul Terțiarului şi din Cuaternar evoluția omului şi a strămoşilor săi direcți?
3. Precizați poziția sistematică a hominoidelor, hominidelor şi homininelor.
4. Ce concluzii pot fi formulate în stadiul actual al cercetărilor cu privire la criteriile umanității? Încercați să definiți omul, ființă creatoare de istorie.

5. **ANTROPOGENEZA. RASELE UMANE**

Studierea originii şi evoluţiei omului a devenit posibilă datorită efortului conjugat al specialiştilor din mai multe domenii ştiinţifice. Rolul acestor domenii a fost diferit în diferitele etape ale cercetărilor. Primele concepţii ştiinţifice cu privire la descendenţa omului s-au bazat pe datele biologiei generale, ale anatomiei comparate şi embriologiei. O dată cu dezvoltarea paleontologiei, paleoantropologiei şi arheologiei preistorice, în strânsă colaborare cu geologia, rolul principal în reconstituirea procesului antropogenezei i-a revenit studiului fosilelor şi a descoperirilor arheologice, aflate în asociere cu ele.

5.1 **Câteva aspecte genetice de biologie moleculară.**

În ultimele decenii, la cunoaşterea acestui proces au contribuit şi unele ramuri moderne ale biologiei, cum ar fi genetica sau biologia moleculară. Specialiştii în genetică încearcă să explice, de pildă, cum s-a trecut de la garnitura de 48 de cromozomi, câţi au avut, probabil, reprezentanţii dispăruţi ai strămoşului comun al pongidelor şi al hominidelor (şi câţi păstrează încă maimuţele antropomorfe actuale) la garnitura de 46 de cromozomi, specifică omului. Explicaţia s-ar putea găsi într-un accident genetic, în condiţiile înmulţirii mutaţiilor biologice în perioadele de schimbare a polarităţii magnetice, fenomen discutat în capitolul 4.1. Pe de altă parte, studiul comparativ al aminoacizilor din lanţul molecular a condus spre concluzia că deosebirile la nivel molecular între două fiinţe, rezultate în urma separării a două linii evolutive sunt cu atât mai mari, cu cât ramificaţia liniilor filogenetice s-a produs la o dată mai îndepărtată. Pe baza acestor observaţii, se poate apela la aşa-zisul "ceas molecular" care ne indică, cu mai multă sau mai puţină precizie, cât timp a trecut din momentul în care linia evolutivă a două fiinţe, reprezentate de două tipuri de fosile, s-a ramificat din linia evolutivă marcată de strămoşul comun. Studiul comparativ al aminoacizilor din lanţul molecular al omului şi al maimuţelor antropomorfe africane actuale a dus la un rezultat surprinzător. În ciuda deosebirilor morfologice şi intelectuale mai mult decât evidente, deosebirile, la nivelul molecular (al aminoacizilor), reprezintă doar 1%. Potrivit "ceasului molecular", o asemenea diferenţă ar indica despărţirea celor două linii evolutive (a pongidelor şi a hominidelor) dintr-un strămoş comun în urmă cu aproximativ 5 MA. Având în vedere imprecizia acestui ceas, cercetătorii Allan Wilson şi Vincent Sarich de la Universitatea Berkeley (California, USA), admit ca această dată să fie "ridicată" până către acum 6 MA. Urmărind, în continuare, studiul fosilelor, vom încerca să stabilim, în ce măsură sunt în concordanţă datele paleontologiei cu cele ale biologiei moleculare.

5.2.**Datele paleontologiei şi paleoantropologiei şi interpretarea lor**

5.2.1. ***Introducere***. Strânsa înrudire între om, respectiv hominidele şi pongidele a fost observată de mult, dar nici astăzi nu putem răspunde cu toată certitudinea la câteva întrebări esenţiale: care a fost strămoşul comun al celor două familii, când şi cum s-a produs separarea celor două linii evolutive. La fel

de multe sunt semnele de întrebare cu privire la evoluţia ulterioară a hominidelor până la omul actual. Cauzele incertitudinilor sunt multiple, cele mai importante fiind puţinătatea descoperirilor (raportată, desigur, la repartizarea lor în timp şi spaţiu) şi clasificarea, interpretarea adesea diferită a acestor descoperiri.

O altă dificultate a însemnat ordinea descoperirii diferitelor forme ale hominidelor, inclusiv ale omului fosil, ordine care nu a corespuns cu succesiunea lor reală în timp, ceea ce a împiedicat pentru multă vreme înfăţişarea unei imagini veridice despre antropogeneză. Putem menţiona, astfel, în treacăt, că primul a fost descoperit *omul de Neandertal* (1848, 1856), apoi *Homo sapiens (fossilis)* (începând cu 1868, omul de Crô-Magnon), urmat de *Pithecantropus (Homo) erectus* (1891). Primul *australopithec* a fost descoperit abia în 1925, iar *Homo habilis*, cel mai vechi reprezentant al genului *Homo,* a fost descris în 1964. Iată de ce o imagine coerentă, modernă, despre originea şi evoluţia omului s-a putut contura abia începând cu a doua jumătate a anilor '60. La aceasta a contribuit şi înmulţirea nebănuită a descoperirilor de hominide timpurii în Africa răsăriteană, în perioada anilor 1967-1977, numită de Donald C. Johanson "decada de aur a paleoantropologiei".

Concepţia dominantă până prin 1960 despre linia evolutivă monofiletică a omului, adică dezvoltarea lui liniară, precum înşirarea verigilor unui lanţ, este astăzi considerată ca depăşită. Datele acumulate în cursul ultimilor decenii atestă, mai degrabă, o evoluţie polifiletică, cu mai multe "linii" paralele şi ramuri colaterale, dintre care unele stinse la un moment dat (deci fără de urmaşi). Mai mult, se poate vorbi despre evoluţie " reticulară", în care diferite linii şi ramuri au venit temporar în contact, s-au împletit, fondul lor genetic s-a contopit într-o populaţie, ca să se desprindă apoi noi ramuri cu o evoluţie independentă.

Fără a intra în detaliile deosebit de complexe ale problemei, vom încerca să prezentăm, în cele ce urmează, marile etape ale antropogenezei.

5.2.2. ***Australopithecinele.*** În privinţa strămoşului comun al pongidelor şi hominidelor părerile specialiştilor sunt împărţite. Unii se gândesc la *Driopithecinele,* răspândite în Neogen în toată Lumea Veche, alţii, precum L.S.B. Leakey, au în vedere primate specific africane (*Proconsul africanus*). Este, de asemenea, discutabil, dacă *Ramapithecinele* pot fi clasificate, într-adevăr, în rândul hominidelor, după cum socotesc unii paleontologi. Este, în schimb, neîndoielnic că *Australopithecinele* fac parte din marea familie a hominidelor.

Primul exemplar a fost descoperit la Taung, în Africa de Sud, în 1925, într-o carieră de calcar. Este vorba de osemintele unui copil, dintre care se remarcă craniul aproape întreg. Paleontologul Raymond Dart, care a studiat descoperirea, a subliniat de la început caracterele umane ale acestui craniu şi a considerat că *Australopithecus africanus* (denumire dată de el acestei fiinţe) face parte din rândul strămoşilor omului.

Cercetările au fost continuate în Africa de Sud de R. Broom şi I.T.Robinson în situri devenite celebre ca Sterkfontein, Makapansgat, Swartkrans, Kromdraai. Până în anii '50 au fost descoperite numeroase exemplare, reprezentând toate grupele de vârstă. Ele au intrat în literatura ştiinţifică sub diferite denumiri, sugerând că ar fi vorba de specii diferite în

cadrul aceluiaşi gen, *Australopithecus*. Cu siguranţă, pe lângă *Australopithecus africanus,* o formă gracilă, a existat cel puţin încă o specie sud-africană, cu corpul mai masiv, denumită *Australopithecus robustus*. Ca trăsături generale, toate aceste fiinţe aveau poziţia ridicată, mersul biped, dantură de tip uman şi capacitate craniană mică, sub 600 sau chiar 500 cm^3. Datarea lor, la început, nu era foarte precisă, dar, având în vedere nivelul lor de dezvoltare, s-a admis că au trăit înaintea lui *Homo erecuts.*

În Africa răsăriteană descoperirile de acest fel au început să apară la sfârşitul anilor '50. Astfel, în 1958, în stratul I al sitului de la Olduvai, în Tanzania, Mary şi Louis S.B. Leakey au descoperit osemintele unui australopithec de tip robust, cu capacitatea craniană de 530 cm^3, denumit iniţial *Zinjanthropus*, apoi *Australopithecus boisei*. Spre deosebire de descoperirile din Africa de Sud, provenite din umplutura unor grote, fosilele din Africa răsăriteană au fost aflate în situri deschise, în preajma marei rupturi sau văi tectonice ("Rift valley"), cu o intensă activitate vulcanică în Pliocen şi Pleistocen. Datorită acestui fapt, depozitele fosilifere se află interstratificate cu niveluri de cenuşă vulcanică, ceea ce permite datarea lor prin metode radiometrice, în special prin metoda potasiu-argon. Pentru *Austraopithecus boisei* s-a obţinut, astfel, o datare nebănuit de timpurie, de 1,8 MA. În partea inferioară a aceluiaşi strat de la Olduvai au fost descoperite, în 1960, osemintele unei alte fiinţe, denumită, iniţial, în mod convenţional, "Prezinjanthropus". Studiul osemintelor a dus, însă, la concluzia că este vorba de o fiinţă mai evoluată, cu o capacitate craniană de 680 cm^3, care a fost clasificată, în 1964, în genul *Homo,* primind denumirea de *Homo habilis*. A fost prima descoperire care a atras atenţia asupra posibilei contemporaneităţi a diferitelor hominide (inclusiv a unor australopitecine cu omul), spulberând idea evoluţiei rectiliniare, monofiletice.

În anii '70 au urmat alte descoperiri importante în Africa răsăriteană, dintre care se remarcă scheletul aproape întreg al unei tinere ("Lucy"), găsit în 1975 la Hadar, în depresiunea Afar din Etiopia. Apreciat ca având o vechime de 3,6-4 MA, pe baza acestei descoperiri a fost definită o nouă specie de australopithec gracil, *Australopithecus afarensis.* Aceleiaşi specii aparţin nu mai puţin celebrele amprente de picior (de paşi), imprimate în cenuşa vulcanică de la Laetoli, Tanzania, descoperite de Mary Leakey în 1978, vechi de 3,6-3,8 MA.

Dintre descoperirile mai recente menţionăm pe acelea ale lui Tim White, făcute în situl Aramis din Etiopia, pe baza cărora a fost definită specia *Australopithecus ramidus* cu o vechime de 4,4 MA! Apropiate ca vârstă (4,2 – 3,9 MA) sunt fosilele descoperite la Kanapoi, în bazinul lacului Turkana (Rudolf), în nordul statului Kenya, făcute cunoscute în 1997 şi pe baza cărora Meave Leakey, şi Alan Walker vorbesc despre o nouă specie, *Australopithecus anamensis*. În sfârşit, pentru a încheia această trecere în revistă, menţionăm o descoperire recentă, surprinzătoare, despre care avem, deocamdată, doar puţine informaţii. Este vorba de un hominid, vechi de 3,5 MA, denumit *Australopithecus* bahrelghazali, descoperit de Michel Brunet în Tchad, în Africa centrală, într-o zonă împădurită, la 2500 km vest de Rift, deci într-o regiune mult diferită, din punct de vedere ecologic şi aflat la mare distanţă de Africa răsăriteană şi de sud, aria australopitecinelor cunoscute până acum.

Rezultă şi din cele prezentate în paginile anterioare că australopitecinele se etalează pe o vastă perioadă, care, potrivit cunoştinţelor noastre actuale, începe cel puţin acum 4,5 MA şi se încheie cu aproximativ 1MA în urmă, potrivit datelor de mai jos:

– începutul evoluţiei micii serii de *Australopithecus ramidus* se situează către acum 4,4 MA.
– *Australopithecus anamensis* datează între aproximativ 4,2-3,9 MA
– *Australopithecus afarensis* este documentat, în diferite situri, pe o perioadă îndelungată, ce se întinde între aproximativ 4/3,8 şi 2,5 MA.
– *Australopithecus bahrelghazali*, fenomen izolat, deocamdată, are o vechime de cca. 3,5 MA.
– *Australopithecus africanus* a evoluat între acum 3 şi 2,4 MA.
– *Australopithecus boisei* se izolează aproximativ acum 2,5/2,2 MA şi dispare către 1,2 MA în urmă.
– *Australopithecus robustus* se situează între aproximativ 2 şi 1 MA.

Se poate afirma, în acest stadiu al cercetărilor, că hominidele par a fi, până spre acum 3 MA, exclusiv est-africani, înainte de expansiunea lor spre Africa de sud, prin *Australopithecus africanus* şi, apoi, *robustus*. (Poziţia Australopithecului bahrelghazali rămâne încă izolată şi neexplicată.) Se remarcă, apoi, contemporaneitatea, cel puţin parţială, a unor forme timpurii, dovadă a evoluţiei polifiletice. Cele mai târzii australopitecine sunt cele robuste (*Australopithecus boisei* şi *robustus*), care sunt contemporane cu *Homo habilis* şi chiar cu *Homo erectus*, neputând fi luaţi în consideraţie ca strămoşi ai genului *Homo*. Trebuie menţionat, de asemenea, că nu avem nici o dovadă că Australopithecus ar fi părăsit Africa.

Potrivit datelor de mai sus şi al “scenariului” prezentat în capitolul 4.4., hominidele timpurii, australopitecinele, au apărut sub presiunea modificărilor mediului – restrângerea pădurilor şi extinderea savanelor, a locurilor deschise. Putem adăuga acum că, potrivit teoriei lui Yves Coppens, în urma reactivării văii Riftului în Miocenul superior, a rezultat ridicarea zonei care separă latura vestică a văii de Oceanul Indian, modificându-se regimul precipitaţiilor. Pădurea, extinsă iniţial de la Oceanul Atlantic până la Oceanul Indian s-a retras spre vest, peisajul Africii răsăritene devenind descoperit, cu o climă mai aridă. La vest de Rift, în mediul împădurit şi umed, primatele superioare şi-au continuat viaţa lor arboricolă. La est de Rift, primatele au fost constrânse să se adapteze la noul lor mediu, perfecţionându-se spre statutul de hominide. Potrivit acestei ipoteze (cunoscută şi sub numele de “East Side Story” – o parafrază a titlului piesei muzicale a lui Leonard Bernstein, “West Side Story”), hominizarea ar fi avut loc în zonele de savană ale Africii răsăritene. Într-un studiu publicat în 1998, în care rediscută problema rolului Australopithecului african în procesul antropogenezei, Lee Berger atrage atenţia că această ipoteză nu trebuie absolutizată şi că bipedismul ar fi putut să apară, independent, cel puţin de două ori şi în două locuri: în Africa răsăriteană şi în Africa de Sud. Această regiune din urmă a rămas împădurită vreme mai îndelungată, cea ce ridică şi o altă problemă: în ce măsură apariţia bipedismului este legată strict şi exclusiv de viaţa în locurile deschise. Probleme asemănătoare au fost puse şi în legătură cu descoperirile de la Kanapoi şi Aramis, unde savana alternează ca benzi înguste de pădure, şi, mai recent, în

legătură cu apariția australopithecului bahrelgahazali într-o zonă împădurită din Africa centrală.

5.2.3. ***Primii oameni şi "leagănul african".*** În 1964, L.S.B. Leakey, Ph.V.Tobias şi J.R.Napier au definit specia *Homo habilis*, pentru a clasifica primii reprezentanți ai genului *Homo,* cunoscuți la aceea dată numai datorită descoperirii de la Olduvai, cu o vechime de cca. 1,8 MA. Ulterior au ieşit la iveală şi rămăşițe mai vechi, cum sunt cele de la Malawi (de pe malul lacului Nyassa), cu o vechime de 2,4 MA. Se apreciază că apariția primilor oameni reprezintă forma de adaptare mai "cerebrală" la modificările climei, intervenite acum cca. 2,4 MA (începutul glaciațiunii Donau). Ei derivă, fără îndoială, de la linia australopitecinelor gracile, făr să existe un consens în ceea ce priveşte descendența lor din *Australopithecus ramidus* şi apoi *afarensis,* din *ramidus*, *afarensis* şi apoi *africanus*, sau, poate, printr-o altă filiație.

O dată cu apariția unor noi descoperiri, provenite de pe teritoriul Etiopiei, Kenyei şi Africii de sud, primii *Homo* africani au fost clasificați în două specii:

– *Homo rudolfensis* (după numele lacului Rudolf sau Turkana, al cărui bazin este foarte bogat în descoperiri de hominide timpurii), având o vechime de 2,4-1,6 MA. În această specie a fost inclusă descoperirea deja menționată de la Malawi şi unele descoperiri de la Koobi Fora (de lângă lacul Rudolf), inclusiv celebrul craniu descoperit de Richard Leakey în 1972, purtând nr. 1470 şi păstrat în Muzeul Național al Kenyei. Capacitatea craniană medie a acestei specii este de 750 cm^{3}.

– *Homo habilis* propriu-zis, cu o vechime de 1,9-1,6 MA. În această specie a fost inclusă seria de la Olduvai şi câteva fosile de la Koobi Fora, între care şi craniul nr. 1813 din Muzeul Național al Kenyei. Capacitatea craniană a acestei specii este mai mică, în jur de 680 cm^3.

În comparație cu australopitecinele, organizarea ariilor cerebrale ale primilor *Homo* este mai apropiată de cea a omului modern. Pe baza amprentei creierului a putut fi constatată prezența ariilor Broca şi Wernicke, ceea ce sugerează că *Homo habilis* (respectiv, *Homo rudolfensis*) a posedat deja o formă rudimentară de limbaj, cu totul explicabil dacă avem în vedere relativa complexitate a culturii sale, materializată în industria litică de tipul culturii "de prund" (Pebble culture").

Fără să avem, deocamdată, dovezi indubitabile, nu se poate exclude posibilitatea ca *Homo habilis* să se fi răspândit spre nord, în afara "leagănului" african.

5.2.4. ***Homo erectus*. *Popularea Eurasiei*.** În 1889 biologul german Ernst Haeckel, adept al evoluționismului, a avansat denumirea de *Pithecanthropus* (= maimuță–om) în ideea că trebuia să existe o ființă care asigură veriga de legătură între om şi presupuşii săi strămoşi de tipul pongidelor. Peste doi ani, în 1891-1892, medicul olandez Eugène Dubois a descoperit la Trinil, în valea râului Solo din insula Jawa părți dintr-un schelet (o calotă craniană, un femur, şi dinți etc.), aparținând unei ființe cu trăsături umane: poziție dreaptă, mers biped, capacitate craniană relativ mare (în jur de 900 cm^3). Dubois a ajuns la concluzia că a descoperit tocmai ceea ce lipsea: veriga de legătură perfectă între om şi strămoşul său animal, introducând

denumirea de specie de *Pithecanthropus erecuts*, denumire schimbată, oficial, în 1962, în *Homo erecuts.* În ceea ce priveşte datarea, s-a apreciat că depunerea în care au fost descoperite fosilele aparţine perioadei glaciaţiunii Mindel.

Au urmat apoi alte descoperiri de acest tip, chiar în insula Jawa (la Modjokerto, Sangiran), iar în 1921 încep cercetările în situl de la Şu-ku-tien (Zhoukoudian), din apropierea capitalei chineze, unde au fost descoperite rămăşiţele mai multor indivizi, pentru care Davidson Black a propus, în 1927, denumirea de *Sinathropus pekinensis* (= omul chinez de la Pekin). *Sinanthropus* reprezintă acelaşi stadiu, de *Homo erectus*, ca şi *Pithecanthropus,* deşi este ceva mai evoluat, cu capacitatea craniană medie în jur de 1000cm^3. În asociere cu aceste rămăşiţe au fost descoperite urme ale folosirii focului şi unelte de piatră cioplite. Aceste fosile au fost datate tot în Pleistocenul mijlociu, în perioada glaciaţiunii Mindel, sau, poate, şi în cea a interglaciaţiunii Mindel-Riss. Pe scara cronologiei absolute, aceste perioade se situează, conform datărilor actuale, între aproximativ 620.000-380.000 şi, respectiv, 380.000-270.000 BP. O datare potasiu-argon pentru depunerea de la Trinil indică o vechime apropiată, de 710.000 ani.

Pe baza fosilelor de *Homo erectus*, descoperite în Asia de est şi de sud-est ne putem imagina indivizi înalţi de 1,60-1,70m, cu o poziţie perfect verticală şi mers biped apropiat de cel al omului actual. Capacitatea craniană medie este de cca. 950 cm^3. Studiul amprentelor creierului arată că centrele de vorbire existau, fără să putem stabili nivelul exact al capacităţii de vorbire, atins de aceste fiinţe. Folosirea focului, tehnica prelucrării uneltelor de piatră ca şi varietatea relativă a acestora sunt şi ele semne ale intelectului dezvoltat al lui *Homo erectus*. În acelaşi timp, el păstrează şi unele trăsături anatomice primitive, ca torii supraorbitali şi maxilarul dezvoltat.

În Europa cea mai veche descoperire s-a făcut în 1907, la Mauer, lângă Heidelberg, în Germania *(Homo heidelbergensis*). Este vorba de o mandibulă masivă, diferită de cea a omului actual, dar structura danturii este specific umană. Din păcate nu se cunoaşte calota craniană ce îi corespundea acestui maxilar şi nu cunoaştem cu certitudine nici uneltele cu care s-ar fi putut asocia această fosilă, datată în interglaciaţiunea Günz-Mindel (700.000-620.000 BP). Se includ, de unii autori, printre fosilele de *Homo erectus* şi osemintele inclusiv fragmente de craniu, descoperite la Steinheim, lângă Stuttgart, în Germania (1933) şi la Swanscombe, la sud de Londra, în Anglia (1935-1936), în asociere cu unelte de tip acheulean, aparţinând interglaciaţiunii Mindel-Riss (380.000-280.000 BP). După alţi specialişti, aceste fosile, cu o capacitate craniană de cca. 1070 cm^3, aparţin unor fiinţe mai evoluate. În sfârşit, este de menţionat situl de la Vértesszöllös, din nordul Ungariei, unde au fost descoperite în 1963-1965 un fragment de craniu şi urme ale activităţii umane (vetre de foc, unelte de piatră, oase de animale vânate), datate în perioada glaciaţiunii Mindel.

Pe teritoriul Africii, descoperirile de *Homo erectus* au apărut mai târziu, dar însemnătatea lor este de nepreţuit, căci numai cu ajutorul lor poate fi înţeleasă originea acestei specii şi evoluţia ulterioară a omului. Descoperirea în 1954-1955 a trei mandibule la Ternifine, în Algeria, în asociere cu unelte acheuleene, l-a determinat pe C. Arambourg să definească o nouă formă de *Homo erectus,* denumit *Atlanthropus mauritanicus* şi datat la începutul interglaciaţiunii Mindel-Riss (contemporan, deci, cu unele exemplare asiatice

şi europene). În sudul Africii se cunoaşte descoperirea lui Broom şi Robinson de la Swartkrans (*Telanthropus capensis*).

Descoperirea care a putut lămuri, în fine originea şi vechimea adevărată a lui *Homo erectus* s-a făcut la Olduvai, în Tanzania, în 1960. Acesta este singurul sit, unde s-a putut observa o evoluţie continuă de la *Homo habilis* la *Homo erectus*. După cum s-a menţionat deja, în stratul I au fost descoperite oseminte, de *Homo habilis,* însoţite de unelte caracteristice ale culturii de prund, în timp ce în straturile II şi III au ieşit la iveală rămăşiţe nebănuit de timpurii de *Homo erectus*, în asociere cu unelte de tip chellean şi acheulean. Ulterior, fosile de Homo erectus au fost descoperite şi în alte locuri, în sedimentele Riftului african, vechimea lor fiind evaluată, pe baza datărilor prin metoda potasiu-argon, la 1,8-1,5 MA. În felul acesta pare a fi asigurată descendenţa lui *Homo erectus* din *Homo habilis/Homo rudolfensis* ca şi originea sa est-africană.

Homo erectus s-a dezvoltat, deci, după toate probabilităţile, în acelaşi "leagăn" est-african, de unde s-a răspândit apoi spre sudul şi nordul continentului, pe care l-a părăsit abia la o dată relativ târzie, populând treptat întreaga zonă locuibilă a Eurasiei, de la Atlantic la Pacific. Potrivit ultimelor informaţii de care dispunem (1997), cea mai timpurie fosilă de acest fel din Europa este aşa-numitul *Homo antecessor*, descoperit la Atapuerca, în Spania, cu o vechime de cca. 780.000 ani (începutul interglaciaţiunii Günz-Mindel).

Având în vedere marea deosebire de vârstă între descoperirile din Africa şi din afara ei, unii specialişti au propus denumirea specifică de *Homo ergaster* pentru precursorii africani ai reprezentanţilor eurasiatici ai lui *Homo erectus* şi păstrarea denumirii de *Homo erectus* pentru aceştia din urmă.

5.2.5.***Originea omului modern. Încheierea procesului antropogenezei*** Originea omului modern este una dintre cele mai viu disputate probleme ale antropologiei, existând astăzi teorii diametral opuse în această privinţă. Una dintre ipotezele intens mediatizate, în ultima vreme, este cea numită "Eva africană", bazată pe studiul ADN-ului mitochondrial, şi potrivit căreia *Homo sapiens* (ca şi predecesorii săi) s-ar fi format în Africa, în urmă cu cca. 200.000 de ani, de unde s-a răspândit apoi, în valuri, spre Eurasia. Modelul opus este cel al evoluţiei policentrice, care implică, pornind, cu deosebire, de la studiul comparativ al formelor fosile vechi, existenţa unor lungi continuităţi regionale. Se susţine, astfel, de pildă, o filiaţie, în mai multe etape, între ultimii *Homo erectus* sud-est asiatici, descendenţii acestora de tip Solo-Ngandong (Jawa) şi până la australoizii actuali. În felul acesta s-ar explica mai bine nu numai originea omului modern, în sensul strict al cuvântului, dar şi rădăcinile mai adânci ale diferenţierii rasiale, constatată la *Homo sapiens.*

În ceea ce priveşte Europa, problema care a stârnit cele mai vii discuţii este acea referitoare la raportul dintre *omul de Neandertal* şi *Homo sapiens*. Primul craniu neandertaloid a fost descoperit încă în 1848, la Gibraltar, dar a fost publicat abia peste 20 de ani. Prima descoperire, devenit cunoscută, este cea eponimă: un schelet aproape întreg, găsit în 1856 în valea Neander de lângă Düsseldorf (Germania). Discuţiile în jurul lui au durat decenii întregi, unii specialişti, printre care şi cunoscutul medic, naturalist şi arheolog, Rudolf Virchow susţinând că este vorba de scheletul unui individ recent, cu deformări patologice. Abia după descoperirea, în 1886, la Spy, în Belgia, a două schelete

în poziție stratigrafică certă, şi, în general, după înmulțirea descoperirilor de acest tip, mai ales în Europa occidentală, a devenit posibilă stabilirea mai exactă a poziției Neandertalianului, datat, în principal, în interglaciațiunea Riss-Würm şi în stadiul Würm I, corespunzând, în mare, paleoliticului mijlociu. Studiul anatomic atent al acestor oseminte este meritul lui Gustav Schwalbe, care a emis, în 1907, ipoteza celor trei trepte ale antropogenezei: Pithecanthropus, Omul de Neandertal şi Homo sapiens. Neandertalienii constituie un grup eterogen, cu mai multe variante. Descoperirile din Europa occidentală reprezintă o formă fixă, extremă, izolată, cu multe trăsături primitive: statură mică (ce nu depăşea 1,60 m înălțime), osatură puternică, musculatură dezvoltată, craniu masiv, cu o capacitate craniană de până la 1600 cm^3 (față de media de 1300 cm^3, a omului modern), dar cu partea frontală mult redusă, teşită, prezența cocului occipital, lipsa bărbiei etc. Datorită acestor trăsături primitive, majoritatea cercetătorilor consideră că omul modern, al paleoliticului superior european, nu derivă din (aceşti) neandertalieni, foarte diferiți morfologic şi care reprezintă o ramură stinsă, fără de urmaşi, în procesul antropogenezei.

În căutarea altor strămoşi, se fac referiri (Le Gros Clark, Howell) la aşa zişii "neandertalieni timpurii" sau "preneandertalieni", categorie în care sunt incluşi descoperiri ca cele de la Steinheim şi Ehringsdorf (Germania), Saccopastore (Italia) etc., datând dintr-un interval mai larg, cuprins între interglaciațiunile Mindel-Riss şi Riss-Würm.

Sunt luați în considerație, de asemenea, aşa zisele formele "presapiens" (Teilhard de Chardin, Vallois, Herberer), datând din acelaşi interval, şi în care sunt întrunite descoperiri ca cele de la Swanscombe (Anglia), Fontéchevade (Franța) sau Petralona (Grecia) şi chiar Vértesszöllös (Ungaria). Apariția acestor forme este explicată prin evoluția accelerată a unor populații de *Homo erectus* spre *Homo sapiens*, printr-un proces dificil de definit, început în urmă cu aproximativ 400.000 de ani şi manifestat în mărirea creierului la 1100-1300 cm^3, îngustarea pereților craniului, reducerea dimensiunilor mandibulei şi ale danturii etc.

Nu putem omite nici opinia, potrivit căreia omul modern a sosit în Europa (occidentală) abia pe la 35.000, în paleoliticul superior, venind din Orientul Apropiat, ceea ce nu exclude posibilitatea ca anumite populații europene au putut contribui la zestrea genetică a lui *Homo sapiens sapiens.* De asemenea, oamenii de ştiință susțin că dispariția neandertalienilor şi înlocuirea lor cu omul modern nu s-a petrecut rapid şi printr-o competiție violentă, ci în urma unei coabitări ce a durat câteva milenii. Cauzele şi condițiile dispariției neandertalienilor nu se cunosc suficient de bine, dar, oricum, trebuie să avem în vedere presiunea demografică a populațiilor de oameni moderni, mai bine adaptați la mediu şi mai bine înzestrați cu noi inovații tehnologice.

Prin *Homo sapiens sapiens* se încheie procesul de antropogeneză, omul atingându-şi structura sa fizică actuală. Adaptarea sa la mediu se va produce, de acum înainte, nu prin modificări somatice, ci prin evoluție socială, prin cultură.

5.2.6.***Apariția raselor umane.*** Actualmente, *Homo sapiens sapiens* este singurul reprezentant al genului şi al speciei umane. Această unitate nu

este în contradicţie cu existenţa unor diferenţieri rasiale. La omul modern se disting patru *rase mari* (corespunzând categoriei de subspecie din sistematica zoologică), dintre care trei au fost definite încă de Linné în 1758:

– rasa europoidă (*Homo sapiens europaeus*)
– rasa mongoloidă (*Homo sapiens asiaticus*)
– rasa negroidă (*homo sapiens afer*), la care se adaugă
– rasa (veddo-) austroloidă (*Homo sapiens australasicus*), definită de Bory de St. Vincent în 1825.

În cadrul raselor mari se disting diferite *rase*. Astfel, spre a exemplifica, în cadrul rasei mari europoide pot fi distinse, încă în paleoliticul superior, rasele Crô-Magnon, Combe Capelle şi Brno-Předmost. În Asia, la Şu-ku-tien, sunt prezente, probabil în aceeaşi perioadă, elemente protomongoloide, iar în Insula Jawa şi în Australia au fost descoperite schelete ce poartă caractere (proto)austroloide.

În ceea ce priveşte repartizarea geografică a raselor mari, partea vestică a spaţiului aflat la nord de lanţul munţilor eurasiatici (Europa, vestul Siberiei, Câmpia turanică) este populată de marea rasă europoidă, iar partea estică a aceluiaşi spaţiu (Siberia centrală şi de est, Asia interioară) de marea rasă mongoloidă. Diferenţierea negrozoilor a avut loc probabil la sud de lanţul munţilor eurasiatici. Prezenţa lor de odinioară în sudul Asiei este dovedită de păstrarea unor populaţii mixte negroide în sânul anumitor grupuri etnice izolate. Se pare că negroizii au ajuns abia mai târziu în patria lor propriu-zisă, în Africa, la sud de Sahara. Cu toate că se cunosc astăzi numeroase descoperiri paleoantropologice, ce corespund, în timp, paleoliticului superior european (Olduvai, Cape Flats, Border Cave etc.), nici una nu prezintă trăsături negroide, ci, mai degrabă, caractere australoide şi europoide. Aceleaşi caractere prezintă şi descoperirile post-pleistocene din Africa de sud, cu o preponderenţă europoidă. Se pare, deci, că negroizii au ajuns abia mai târziu în patria lor actuală, propriu-zisă, în Africa sud-sahariană. Descoperirea de la Asselar (1927), la nord de cotul râului Niger, în deşertul Sahara (odinioară zonă de caracter stepic), a unui schelet cu trăsături negroide, pare a întări această ipoteză.

Africa de nord este locuită de europoizi şi este necesar să subliniem că nordul acestui continent a fost strâns legat de sudul Europei atât în preistorie cât şi în timpurile istorice. Marea Mediteraniană nu a constituit, prin urmare, o graniţă între două lumi etno-culturale, în schimb zona largă de deşert a Saharei a separat populaţia Africii în două zone distincte încă în preistorie.

Rasa mare veddo-austroloidă, distinsă mai târziu, populează, încă din vremurile preistorice, unele zone din sudul şi sud-estul Asiei, precum şi Australia şi Oceania, după cum dovedesc descoperirile de la Wadjak, insula Jawa (1890), sau cele de la Talgai (1914), Cohuna (1925) şi Keilor (1940) din mezoliticul Australiei.

În ceea ce priveşte continentul american, nu încape îndoială că acesta a fost populat dinspre Asia. Pornind, probabil, de la această premisă, unii autori au afirmat fără o argumentaţie ştiinţifică solidă, că vestigiile umane timpurii din Lumea Nouă aparţin "variantei mongoloide a lui *Homo sapiens sapiens* (D. Lavallée, J.-F. Moreau, 1988) – idee larg răspândită în manualele, tratatele şi enciclopediile de mare circulaţie internaţională. În realitate, aşa cum ne atrage atenţia R.R.Protsch (1982), puţinele descoperiri fosile autentice (Tepexpan,

Lagoa Santa, de pildă) prezintă similitudini cu trăsăturile rasiale ale indienilor americani actuali. Aceste trăsături s-au dezvoltat, se pare, după cca. 20.000 BP independent de monogoloizii din Asia. Similitudinile morfologice, care nu pot fi tăgăduite, s-ar explica, astfel, printr-o dezvoltare paralelă a unor trăsături anatomice ale populaţiilor care au vieţuit în aceeaşi vreme, în cele două continente, Asia şi America.

Întrebări recapitulative

1. Care este contribuţia diferitelor domenii ştiinţifice la reconstituirea procesului antropogenezei?
2. Exemplificaţi modelele de evoluţie monofiletică, polifiletică, monocentrică şi policentrică.
3. În ce constă unitatea speciei umane actuale?

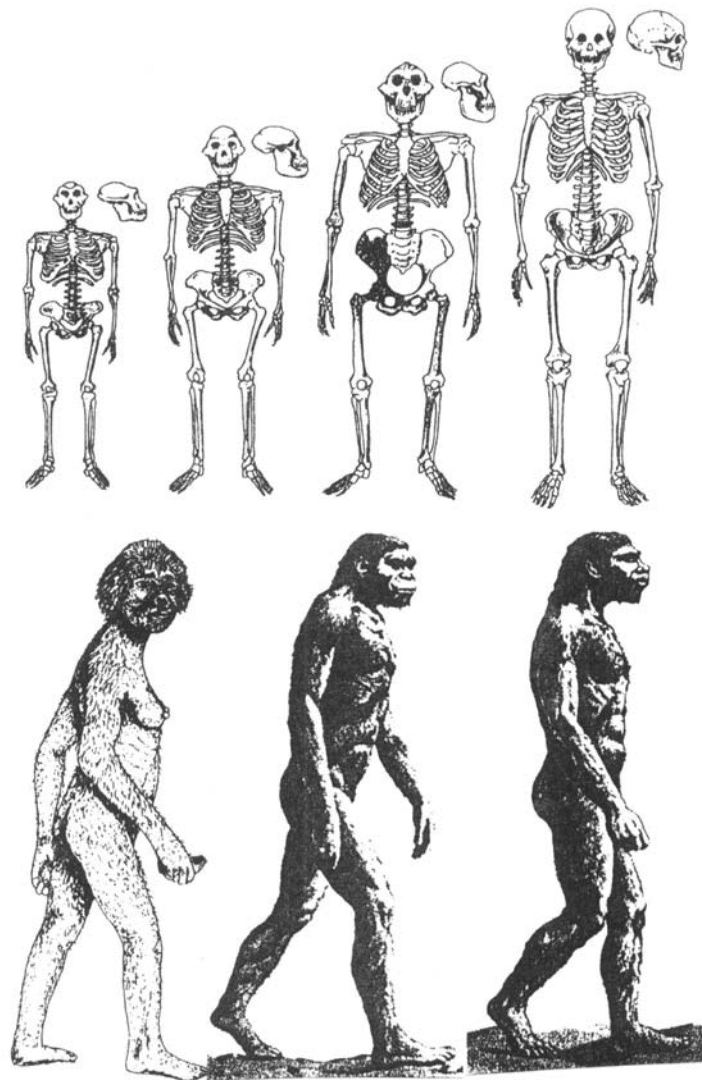

Fig. 2. Sus: caracteristicile scheletului la australopiteci şi la om. De la stânga la dreapta: Lucy (Australopithecus afarensis, 30-60 kg), Australopithecus africanus (53 kg), Australopithecus boisei (63 kg), Homo sapiens (45-90 kg) (după Gh. şi M. Mustaţă). Jos (de la stânga la dreapta): Lucy, Homo erectus, omul de Neandertal. Reconstituiri de D.C. Johanson, J. Shreeve şi F.C. Howel.

6. **RĂSPÂNDIREA OMULUI PE GLOB**

În capitolele precedente ne-am referit de mai multe ori la faptul că *Homo erectus*, părăsind Africa, s-a răspândit, încă în cursul Pleistocenului mijlociu, în toate regiunile locuibile atunci ale Eurasiei, de la Atlantic până la Pacific şi estul Oceanului Indian (insula Jawa).

Alte zone ale globului au fost atinse abia mai târziu, în Pleistocenul superior, de reprezentanţii lui *Homo sapiens.*

6.1. **Popularea Australiei**.

Arhipelagul din sud-estul asiatic constituie din punct de vedere bio-geografic două ansambluri bine distincte, separate de aşa numita linie Wallace. La vest de această linie, insulele Sumatra, Borneo (Kalimantan), Jawa şi Sunde (constituind platoul submarin Sunda), au fost în repetate rânduri unite între ele şi cu continentul asiatic în timpul regresiunilor marine din Pleistocen.

Această zonă are o faună şi o vegetaţie "continentală", bogată. La est de linia Wallace, insulele Celebes, Maluka, Flores, Timor şi Sundele Mici, separate definitiv de platoul Sunda cel târziu în Pleistocenul inferior, reprezintă o zonă cu o faună şi o vegetaţie mai săracă.

Izolate de restul lumii din timpuri şi mai străvechi, Noua Guinee, Australia şi Tasmania au fost din când în când unite între ele în timpul regresiunilor marine din Pleistocen prin exondarea platoului submarin numit Sahul, formând aşa-zisul continent "Australia Mare". Izolarea acestei regiuni a permis menţinerea aici a unor mamifere inferioare, precum marsupialele, care ocupă toate nişele ecologice. În urma ridicării nivelului oceanului, între cca. 6000 şi 4500 BP, strâmtorile Torrès şi Bass au separat din nou Australia de Noua Guinee şi de Tasmania.

Primii australieni au sosit, probabil, dinspre Timor, fiind nevoiţi să parcurgă pe mare, cu ambarcaţiunile lor primitive, o distanţă de cel puţin 70 de km. Când a avut loc acest eveniment? Dacă avem în vedere stadiul cultural al băştinaşilor din Australia şi Tasmania putem constata că evenimentul s-a produs, înaintea apariţiei în Eurasia a invenţiilor epocii neolitice, căci locuitorii acestei zone nu cunosc cultivarea plantelor, creşterea animalelor şi nici meşteşugul ceramicii. Având în vedere datările radiocarbon (necalibrate), de care dispunem pentru unele situri din nord-estul Australiei (regiunea North Queensland), primii navigatori au atins noul continent pe la 40.000, poate chiar 50.000 BP, probabil în cursul stadiului II al glaciaţiunii Würm. Sudul Australiei (situl de la Lake Mungo) a fost, de asemenea, populat deja pe la 32.000 BP. În ceea ce priveşte estul continentului (peştera Kenit) datele radiocarbon cunoscute de noi indică vârsta de cca. 15.000 BP pentru o fază mai recentă a sitului. Se apreciază că Tasmania a fost atinsă de om în urmă cu aproximativ 20.000 de ani. Cele mai vechi fosile umane cunoscute de pe teritoriul Australiei (printre care scheletul unei tinere înmormântate pe la 25.000 BP) prezintă trăsături morfologice, care nu diferă prea mult de cele ale băştinaşilor actuali. Izolarea Australiei şi Tasmaniei până la descoperirea lor de către europeni, a contribuit la menţinerea, în această parte a globului, a unor structuri economice şi sociale "primitive".

6.2.**Popularea continentului american**

Nu încape nici o îndoială că omul a trecut pentru prima dată pe pământ american dinspre Asia, prin Beringia, dar în ceea ce priveşte momentul în care s-a petrecut acest eveniment, părerile sunt împărțite. Prin Beringia se înțelege vechiul istm Behring (existat în locul actualei strâmtori cu acelaşi nume) şi regiunile învecinate care se întind pe un spațiu vast, între râul Lena (Siberia) şi râul Mackenzie (Alaska). Această unitate geografică continentală a existat cel puțin în trei reprize, în cursul perioadelor de scădere a nivelului oceanului din timpul glaciațiunii Wisconsin din America de Nord (corespunzând glaciațiunii Würm din sistemul alpin). În funcție de aceste trei perioade de existentă a Beringiei există trei teze cu privire la trecerea omului din Asia în America.

Unii cercetători susțin o sosire foarte timpurie a omului în America, în primul stadiu al glaciațiunii Wisconsin (72.000-65.000 BP) sau chiar mai înainte. Această teorie se bazează mai mult pe speculații, decât pe date bine stabilite. Merită menționat că în trecut marea vechime a omului în America de Nord a fost susținută, pe baza unor argumente teoretice şi tipologice, de oameni de ştiință reputați ca Oswald Menghin şi P.Bosch-Gimpera.

O seamă de specialişti susțin că America ar fi fost populată în cursul Wisconsin-ului mijlociu (65.000-25.000 BP). Această ipoteză se bazează, pe de o parte, pe un număr restrâns de descoperiri din Alaska, de altfel discutabile, cum ar fi cele din bazinul râurilor Old Crow (datate între 40.000 şi 25.000 BP) şi Bluefish (datate între 15.500 şi 12.900 BP). Pe de altă parte, este vorba de un grup de situri, cercetate în America de Sud (cu deosebire în Brazilia), care au fost datate între 30.000 şi 15.000 BP. Dacă avem în vedere timpul necesar traversării continentului, această ipoteză sugerează sosirea în America a primelor grupe umane între aproximativ 35.000 şi 25.000 BP.

Cele mai convingătoare argumente sprijină popularea continetului american în cursul ultimului stadiu al glaciațiunii Wisconsin (25.000-12.000 BP). Putem menționa, în acest sens, după R.R.Protsch, redatarea, prin metode radiometrice mai precise, a unor descoperiri importante, precum (mergând de la nord spre sud):

– *Thule Springs* (Nevada, USA): 11500 BP (în loc de 23800 BP, datarea anterioară).
– *Los Angeles Man* (California, USA): 23.600 BP;
– *Yuha* (California): 22.125, 21.500, 19.000 BP;
– *San Diego Man* (California): 9.500/7.000 BP (în loc de 30.000 BP, obținut anterior prin datarea cu metoda aminoacizilor).
– *Otovalo* (Ecuador): 28.000, 22.800 BP
– *Peştera Pikimachay* (Peru): 20.000, 14.000 BP.
– Pentru regiunea Patagoniei (Argentina) dispunem de data C^{-14} 12.600 BP.

Aceste date sunt cu atât mai credibile cu cât, în general, sunt în concordanță cu răspândirea de la nord spre sud a grupurilor de oameni, pătrunşi în America. Este regretabil că sunt încă puține datările de încredere, mai ales pentru nordul continentului.

Este foarte posibil că, ceva mai târziu, a mai pătruns în America un important val de populație. Astfel, F.H.West estimează că Beringia centrală, cu vaste câmpii care sunt astăzi în cea mai mare parte scufundate, a avut cea mai mare densitate de populație între aproximativ 22.000 şi 16.000 BP. Pe la

14.000 BP, datorită încălzirii climei şi a creşterii treptate a nivelului oceanului, fauna pleistocenă a început să dispară sau să se refugieze în Beringia răsăriteană, până atunci slab populată. Animalele au fost urmate de grupuri de vânători, ale căror sălaşuri pot fi descoperite în enclavele de stepă-tundră din Munții Alaskăi, cele mai multe datate între 12.000-9.500 BP. Izolarea de restul Beringiei, de Asia, în general, şi modificările relativ rapide ale mediului au dus la diferențierea culturală a celor stabiliți în Alaska, unele grupuri adaptându-se la exploatarea resurselor marine.

Întrebări recapitulative

1. Ce deosebiri şi ce asemănări remarcați între popularea Australiei şi a Americii?
2. Ce consecințe poate avea izolarea în evoluția unor populații umane?

7. MARILE EPOCI ALE PREISTORIEI

În capitolul 2 am prezentat, pe scurt, eforturile învăţaţilor din diferite domenii de a stabili etapele istorice prin care a trecut omenirea, de la antropogeneză şi până la apariţia primelor formaţiuni statale. În acest context a fost discutată şi elaborarea aşa numitului sistem al celor trei perioade, care stă la baza actualei periodizări arheologice a preistoriei, împărţită în epoca pietrei (paleolitic, mezolitic, neolitic), a bronzului, prima şi a doua epocă a fierului (Hallstatt şi La Tène), cu subdiviziunile corespunzătoare. În capitolul 4.1. ne-am referit la geocronologie şi am încercat să sincronizăm fazele Terţiarului final şi ale Cuaternarului (ale Pleistocenului şi Holocenului) cu etapele antropogenezei şi ale preistoriei, în general. Reluăm, acum, această problemă, prezentând, pe scurt, marile perioade ale preistoriei cu precizarea că datele de cronologie absolută sunt orientative.

7.1. *Paleoliticul*

Paleoliticul (de la *palaios* = vechi şi *lithos* = piatră în l. greacă) este prima şi cea mai lungă perioadă a preistoriei şi a istoriei universale, în general, perioada în care a avut loc procesul însuşi al antropogenezei şi al sociogenezei. Paleoliticul este epoca primelor societăţi, de culegători şi vânători, organizaţi în „bande" sau „cete", caracterizate prin mobilitate. Paleoliticul poate fi împărţit în diferite moduri; noi vom apela la un model care are în vedere atât etapele antropogenezei şi ale răspândirii omului pe glob, cât şi progresele în domeniul culturii umane.

7.1.1. *Protopaleoliticul.* Este epoca australopitecinelor şi a lui *Homo habilis*, precum şi a primilor reprezentanţi ai lui *Homo erectus* (*Homo ergaster*). Este epoca „leagănului african": vestigiile certe, antropologice şi arheologice, ale acestei perioade foarte îndepărtate se cunosc, deocamdată, numai de pe teritoriul Africii. Protopaleoliticul corespunde sfârşitului Terţiarului şi începutului Cuaternarului, perioadei cuprinse între glaciaţiunea Biber şi glaciaţiunea Günz, inclusiv (aproximativ 4,5 milioane de ani – 7/800.000 B.P.). Nu cunoaştem cu exactitate statutul cultural al australopitecinelor. Din structura lor morfologică rezultă că aceste fiinţe au fost nevoite să utilizeze unelte în mod sistematic. Care au fost aceste unelte ? Nu au fost încă descoperite unelte de piatră în contexte în care ar fi putut fi asociate cu siguranţă cu rămăşiţele unor australopiteci. Paleontologul şi antropologul sud-african Raymond Dart a emis, încă în 1924, ipoteza existenţei unei culturi foarte timpurii care precede utilizarea pietrei. Cultura *osteodontokeratică* (de la *osteon* = os, *odons, odontos* = dinte, *keras, keratos* = corn, în l. greacă) ar fi caracterizată prin folosirea unor unelte şi arme din materie dură animală, constând din oase, dinţi (părţi de maxilar) şi coarne, sparte cu ajutorul unor pietre. Această ipoteză nu a fost niciodată acceptată unanim de specialişti, dar a avut susţinători precum Henri Breuil, care a reuşit să observe urme de uzură (de utilizare) pe unele fragmente de oase nefasonate. Este foarte probabilă utilizarea ca unelte şi a unor obiecte luate din natură, inclusiv pietre, eventual modificate sumar, dar fără a fi „standardizate" şi, astfel, de nerecunoscut ca atare.

Primele unelte de piatră cioplită, ce se înscriu în serii tipologice, şi pe baza cărora a fost definită cea mai veche cultură arheologică, sunt considerate creaţia lui *Homo habilis*. Este vorba de galete de râu amenajate prin desprinderea unor aşchii, pe o singură faţă sau pe ambele feţe, realizându-se, astfel, aşa-numiţii cioplitori unifaciali sau bifaciali (chopper, chopping-tool). Asemenea unelte au fost descoperite, pentru prima dată, în stratul I al sitului de la Olduvai (Tanzania), iar cultura, definită pe baza lor, este numită „Oldovayan” sau cultura de prund (pebble culture). S-a apreciat, iniţial, pe baza descoperirilor de la Olduvai, că această cultură are o vechime de cca. 1,8 milioane de ani. Ulterior, au ieşit la iveală (la Malawi, Koobi Fora şi alte situri) vestigii şi mai vechi, în asociere cu cele mai timpurii fosile de Homo africane (*Homo rudolfensis*), datate între 2,4 – 1,6 milioane de ani B.P.

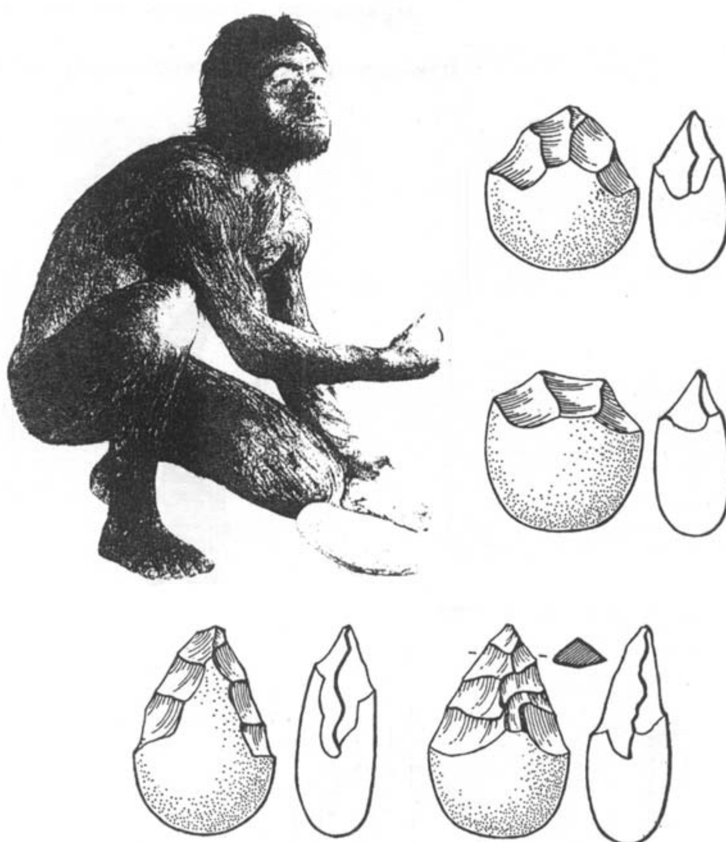

Fig. 3. Homo habilis (reconstituire de M. Mattauer) şi unelte bifaciale (chopping-tool) ale culturii de prund.

Homo habilis trăia în grupuri mici, în sălaşuri („tabere”) sezoniere, adesea pe malul apelor, unde amenajau, uneori, mici adăposturi circulare foarte simple, din piei sau crengi, fixate pe sol cu pietre. Trăiau din cules şi, probabil, vânătoare, consumând, ocazional, şi mortăciuni (rămăşiţele prăzii unor animale răpitoare, de pildă). În ceea ce priveşte organizarea socială, pot fi emise doar ipoteze: documentaţia arheologică este, în această privinţă, foarte sărăcăcioasă şi nu există paralele etnografice care ar putea fi comparate cu aceste structuri familiale rudimentare. Putem presupune, împreună cu arheologul britanic Glynn Isaac, existenţa unei anumite diviziuni a muncii după vârstă şi sex,

precum şi a unui anumit sistem al partajului (inclusiv împărţirea hranei în taberele de bază). Studierea organizării ariilor cerebrale a condus la concluzia că primii Homo au posedat deja o formă rudimentară de limbaj, fiind posibilă comunicarea verbală şi transmiterea cunoştinţelor.

Menţionăm, în încheierea acestor scurte consideraţii, că în literatura de specialitate este din ce în ce mai mult vehiculată ipoteza, potrivit căreia ar exista şi în Europa meridională, pe teritoriul Franţei şi Spaniei de astăzi, situri ce ar putea fi datate în Protopaleolitic, într-un interval cuprins între 1.800.000 şi 900.000/800.000 B.P. Această ipoteză se sprijină, deocamdată, numai pe vestigii arheologice (unelte de cuarţ cioplit, descoperite la Cullar de Baza I, Chilhac, Vallonet etc.), fără să fie susţinută şi de dovezi paleontologice/paleoantropologice.

Fig. 4. Sus: reconstituirea colibei acheuleene de la Terra Amata (Franţa, paleolitic inferior), jos: planul unei colibe marcat de vetre, oase şi colţi de mamut (Molodova, Rusia, paleolitic mijlociu).

7.1.2. *Paleoliticul inferior* este socotit, în general, ca epoca lui *Homo erectus*, răspândit în afara „leagănului african”, în toate regiunile locuibile atunci ale Lumii Vechi, deci şi în Eurasia, de la Atlantic până la Pacific. Raportat la geocronologie, paleoliticul inferior corespunde, în mare, Pleistocenului mijlociu, respectiv intervalului cuprins între interglaciaţiunea Günz-Mindel şi glaciaţiunea Riss, inclusiv (cca. 7/800.000-120.000 B.P.). Condiţiile părăsirii „paradisului” african şi migrarea mai spre nord a lui Homo erectus rămâne un subiect de discuţii aparte. În orice caz, acest eveniment de mare însemnătate în istoria universală comportă adaptarea omului la un mediu natural mai puţin primitor, cu un climat mai sever, adaptare realizată, înainte de toate, prin cultură: folosirea focului, îmbrăcăminte adecvată, diversificarea utilajului litic, creşterea importanţei vânătorii (mai ales în anotimpul rece, când hrana vegetală lipseşte sau se împuţinează) etc.

În această vreme, alături de supravieţuirea uneltelor caracteristice culturii de prund, avem atestate două serii de culturi sau, poate, mai corect, două tipuri de unelte: „de miez” (lucrate pe miez precum toporaşele de mână) şi „de aşchii” (unelte de forme variate, lucrate pe aşchii, desprinse de pe miez). Prima caracterizează complexul abevillo-acheulean, iar cea de a doua este specifică culturii clactoniene şi levalloisiene (de la siturile Abeville, St.Acheul, Levallois Perret – Franţa şi Clacton on Sea – Anglia). Pe lângă uneltele şi armele de piatră, menţionate mai sus, sunt atestate şi unele arme de aruncat la distanţă, cum sunt suliţele de lemn cu vârful întărit în foc, descoperite la Lehringen (Germania) şi Clacton on Sea.

Fără îndoială, una dintre cele mai importante realizări ale omului paleoliticului inferior a fost folosirea focului (luat din natură). Focul înseamnă lumină şi căldură, a permis ocuparea peşterilor şi amenajarea primelor locuinţe, a schimbat radical regimul alimentar şi a deschis calea spre noi tehnologii în prelucrarea uneltelor. Nu pot fi neglijate nici consecinţele asupra colectivelor umane: grija permanentă pentru întreţinerea focului a contribuit la întărirea coeziunii comunităţilor din paleoliticul inferior.

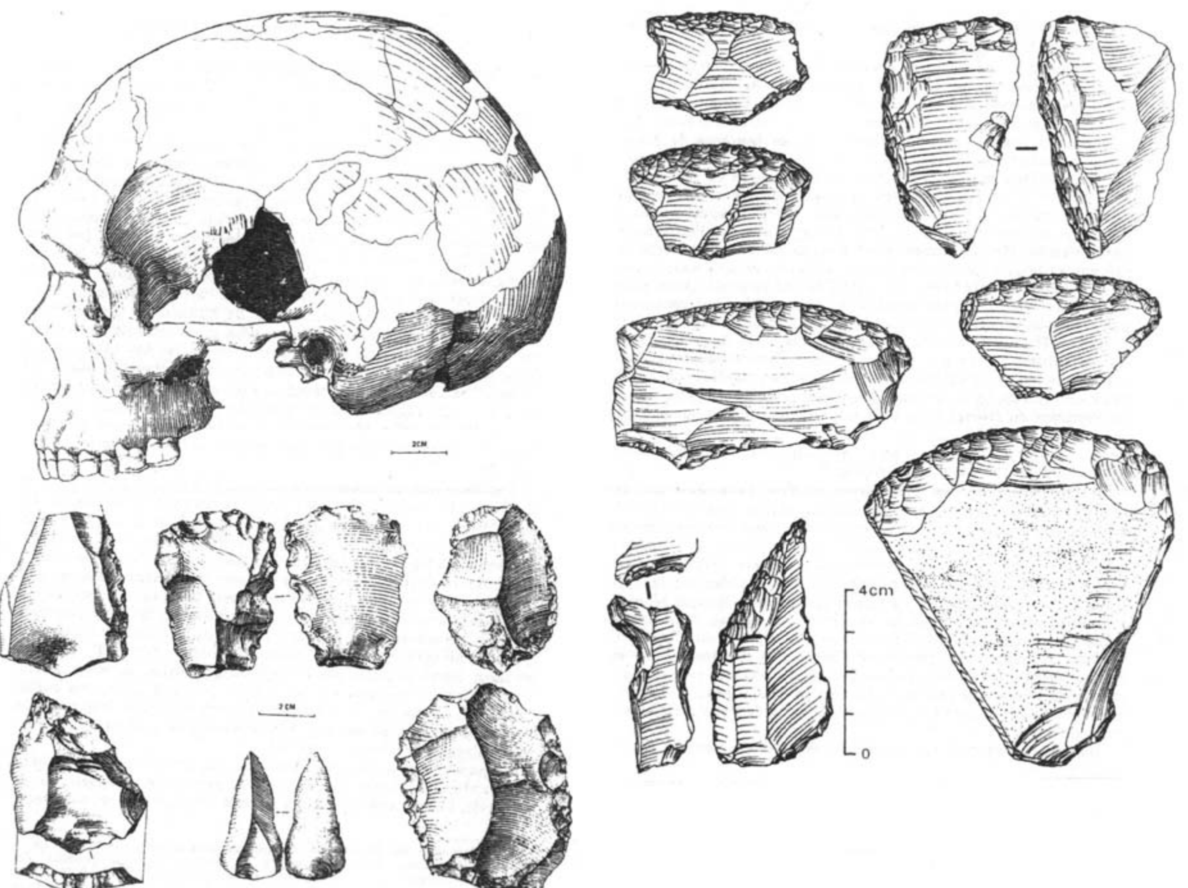

Fig. 5. Stânga: craniul omului de la Quafzeh 6 (Palestina) şi industria sa litică de tip mousterian; dreapta: unelte de tip mousterian din Grotte de Figuier (Ardèche, Franța) (după B. Wandermeersch/G. Camps).

7.1.3. *Paleoliticul mijlociu* a fost considerat, tradițional, ca epoca omului de Neandertal (cel puțin în Europa). În capitolul 5.2.5. am încercat să arătăm că trebuie să avem în vedere şi existența, în această vreme, a unor forme de Homo numite preneandertalian, neandertalian timpuriu, presapiens şi sapiens arhaic. Raportat la geocronologie, paleoliticul mijlociu corespunde interglaciațiunii Riss-Würm şi stadiului Würm I (cca. 120.000 – 30.000 B.P.). Cu alte cuvinte, paleoliticul mijlociu debutează într-o perioadă cu climă caldă ca să se încheie într-o perioadă glaciară.

Cultura caracteristică a paleoliticului mijlociu este mousterianul (după peştera Le Moustier din Franța). Uneltele sunt lucrate, în cea mai mare parte, pe aşchii. Sunt specifice epocii vârfurile de mână triunghiulare şi răzuitoarele în forma literei D. Apar, acum, primele lame grosolane, cu retuşe, anunțând o tehnică ce va fi desăvârşită în paleoliticul superior. O realizare „revoluționară" a epocii este inventarea producerii focului, probabil prin percuție.

În procurarea hranei rolul principal îl are vânătoarea. Există statistici interesante cu privire la ponderea diferitelor specii de animale în diferite regiuni ale Europei şi Asiei ceea ce atestă o eficientă exploatare a condițiilor de mediu.

În ceea ce priveşte amenajarea spațiului locuit, se poate vorbi, pe de o parte, de generalizarea folosirii peşterilor ca loc de sălăşluire, iar pe de altă parte de construirea unor colibe şi în aer liber, din oasele şi pieile animalelor vânate. La Molodova, pe Nistrul superior (Ucraina), o asemenea colibă nu numai că a avut dimensiuni considerabile (cca. 10 x 6 m), dar în cuprinsul ei au fost descoperite 15 vetre de foc, ceea ce ar putea atesta existența unor unități familiale mai mici în cadrul unor colectivități mai cuprinzătoare. Este foarte probabil că apar, acum, anumite elemente care vor caracteriza societatea gentilică. Printre acestea, conştiința legăturii de rudenie este de cea mai mare importanță. Faptul că trupul celor decedați nu mai este abandonat, ci apar primele înmormântări intenționate, ar putea fi un indiciu în această privință. Înmormântările nu s-au făcut în spații speciale (cimitire) ci în incinta spațiului locuit (în peşteri, de obicei). Morții au fost aşezați în poziție chircită şi presărați cu ocru roşu. Se pare că în unele morminte, alături de cei decedați, au fost depuse şi diferite obiecte (unelte, podoabe). După părerea unor specialişti, aceste practici pot fi puse în legătură cu credința în viața de apoi. În orice caz, prin înmormântarea în incinta spațiului locuit, cei decedați/trecuți pe lumea cealaltă sunt menținuți, în continuare, în sânul comunității, ceea ce trădează o schimbare de mentalitate cu privire la raporturile inter-umane şi intracomunitare.

7.1.4. *Paleoliticul superior* este epoca în care, prin apariția omului modern şi dispariția definitivă a unor forme inferioare, se încheie lungul proces al antropogenezei. De acum înainte, singurul reprezentant al genului Homo este *Homo sapiens sapiens,* care populează tot globul, inclusiv Australia, Oceania şi continentul american. Paleoliticul superior corespunde sfârşitului Pleistocenului (începând cu interstadiul Würm I-II şi până la stadiul Würm IV, inclusiv, cca. 30.000-10.000 B.P.).

În prelucrarea uneltelor predomină tehnica lamelară. De pe un nucleu sunt desprinse, prin lovituri precise, aplicate cu un percutor, lame înguste şi lungi din care, prin retăiere şi retuşare, se obțin diferite unelte: lame, răzuitoare, împungătoare, dălțițe, vârfuri de sulițe şi de săgeți etc. Sunt unelte uşoare, prin

care se realizează importante economii de materie primă, ceea ce asigură o mai mare independență față de sursele de silex, de exemplu. Prin inventarea uneltelor şi armelor compuse (cum sunt, de pildă, sulițele şi săgețile cu vârf de piatră sau os), ca şi a propulsorului, care multiplică forța umană şi măreşte distanța de la care putea fi atacat animalul, creşte eficiența vânătorii şi siguranța vânătorilor. Pe lângă piatră este prelucrată acum pe scară largă şi osul (inclusiv cornul şi fildeşul), din care se confecționează vârfuri de suliță şi de săgeată, propulsoare, harpoane, împungătoare, ace de cusut şi de prins. La prelucrarea acestora este folosită şi tehnica şlefuirii (care va fi aplicată în prelucrarea pietrei abia în neolitic). Principalele culturi poartă numele unor situri din Franța, unde au fost descoperite pentru prima dată (Châtelperron, Aurignac, Solutré, magdalenian de la peştera La Madeleine, etc.).

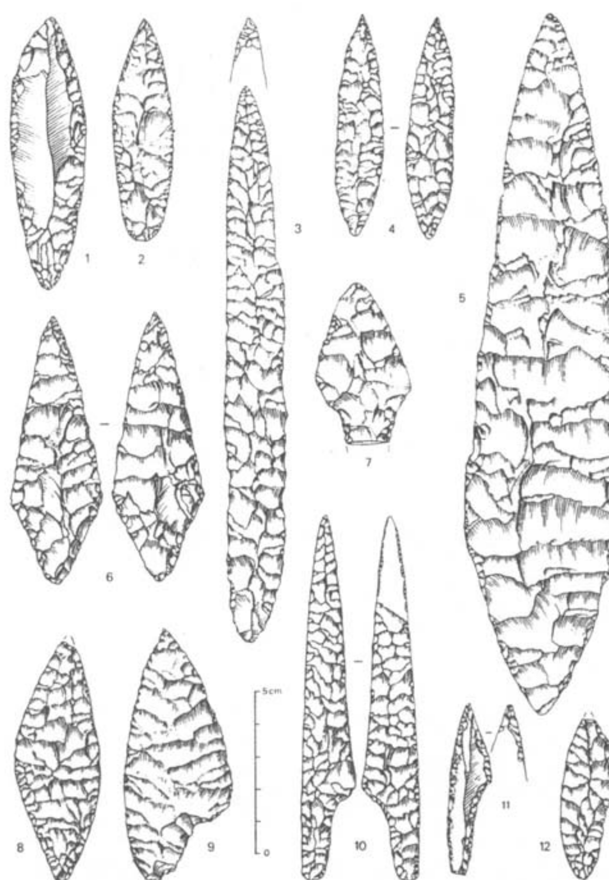

Fig. 6. Lame şi vârfuri de tip solutrean (paleolitic superior).

Sursa principală în asigurarea existenţei rămâne vânătoarea, în care sunt aplicate, după cum am arătat mai sus, şi metode noi, alături de cele deja cunoscute, cum ar fi hăituirea animalelor spre prăpăstii sau locuri mlăştinoase. După cum arată cercetările arheozoologice, în partea occidentală a Europei vânatul cel mai important a fost renul, iar în răsărit mamutul, fără ca celelalte animale (calul şi boul sălbatec, bizonul, căprioara etc.) să fie neglijate. Desigur, culesul şi pescuitul rămân, în continuare, îndeletniciri importante.

Sunt locuite, mai departe, peşterile şi adăposturile sub stâncă (abri). În toată zona de loess a Europei şi Siberiei sunt răspândite şi locuinţele artificiale: colibe construite din oasele şi pielea animalelor, fixate la bază cu pietre. În situl Kostenki I, pe Don (Rusia), au fost descoperite şi construcţii de acest fel, de mari dimensiuni. În interiorul unei colibe de formă ovală, de 35 x 15 m, au fost descoperite nouă vetre de foc, ceea ce întăreşte cele observate în subcapitolul anterior cu privire la existenţa unor unităţi familiale mai mici. În afară de colibele construite la suprafaţa solului au fost descoperite (la Timonovka, pe Desna, în Ucraina, de pildă) şi locuinţe adâncite în pământ, locuite, după cât se pare, mai ales în anotimpul rece. Toate acestea sunt dovada unei mai mari stabilităţi a grupurilor umane, determinată de o mai eficientă exploatare a resurselor naturale, oferite de o anumită regiune.

În ceea ce priveşte organizarea socială, se poate afirma că apar acum cele mai vechi forme ale societăţii gentilice (fără să avem dovezi pentru existenţa tuturor celor nouă criterii, stabilite de L.H.Morgan, în definirea ginţii). Apartenenţa la gintă (clan) este determinată de înrudirea de sânge; rudele se consideră urmaşi ai unui strămoş comun, descendenţa fiind socotită, în general, pe linie maternă. Ginta este, prin urmare, un colectiv închis, relaţiile între ginţi se realizează prin exogamie – obligativitatea membrilor unei ginţi să-şi caute partener de căsătorie într-o altă gintă. Statutul partenerilor după căsătorie, ca şi al copiilor (adică apartenenţa la ginta bărbatului sau a femeii) este o problemă mai complicată decât se crede, uneori, şi poate îmbrăca forme multiple. Solidaritatea de grup a gintei, ca unitate de bază, socială şi economică, este marcată, pe plan spiritual, prin totemism: credinţa că ginta descinde din fiinţa simbolizată de animalul, planta sau, mai rar, de obiectul ce reprezintă totemul ginţii.

Putem admite, mai ales pe baza descoperirilor funerare, existenţa unei diferenţieri sociale, în funcţie de statut şi prestigiu. La Sungir (Rusia) au fost descoperite mormintele amenajate cu grijă deosebită a doi tineri (un băiat de aproximativ 13 ani şi o fată de 9-10 ani) şi a unui bărbat de 50-60 de ani, cu un inventar extrem de bogat constând din peste zece mii de mărgele, sute de canini de vulpe polară, zeci de brăţări de fildeş, pandantive, statuete, suliţe „de paradă” (fără utilitate practică) etc. S-a stabilit, experimental, că numai mărgelele din mormântul bărbatului însumează peste 2000 de ore de muncă, iar cele depuse alături de copii, câte 3500 de ore de muncă. Acest efort imens, depus de membrii comunităţii de la Sungir, atestă clar statutul deosebit al celor trei personaje şi, implicit, existenţa unei ierarhii sociale, bazată pe prestigiul dobândit, dar în care pot exista şi poziţii privilegiate mai curând atribuite decât câştigate, cum este cazul copiilor. După R.White, descoperirile de la Sungir arată că sisteme sociale complexe au putut apărea independent şi cu mult înainte de sistemele economice bazate pe agricultură.

7.1.5. *Arta paleolitică*. Documentaţia existentă nu permite formularea unor concluzii ferme cu privire la începuturile artei. Serii de incizii, trasate cu o anumită regularitate, au fost observate pe materii dure animale datând încă din paleoliticul inferior (putând fi citate, de exemplu, descoperirile de la Bilzingsleben, Germania; Stranska-Skála, Cehia), dar intenţionalitatea lor, ca elementele decorative, a fost pusă la îndoială de unii specialişti. Pentru paleoliticul mijlociu există dovezi mai numeroase pentru un comportament simbolic, începând cu înmormântările intenţionate, deja menţionate, şi continuând cu adunarea de obiecte non-utilitare, incizii pe oase (de exemplu un omoplat de mamut, cu un desen „protofigurativ", descoperit în situl de la Molodova I), urme de coloranţi (cum sunt batoanele de ocru, descoperite la Peche-de-l'Aze, Franţa, folosite, poate, la realizarea unor „picturi corporale"), fără a vorbi de posibilitatea existenţei unor „creaţii" realizate pe (sau din) materiale perisabile.

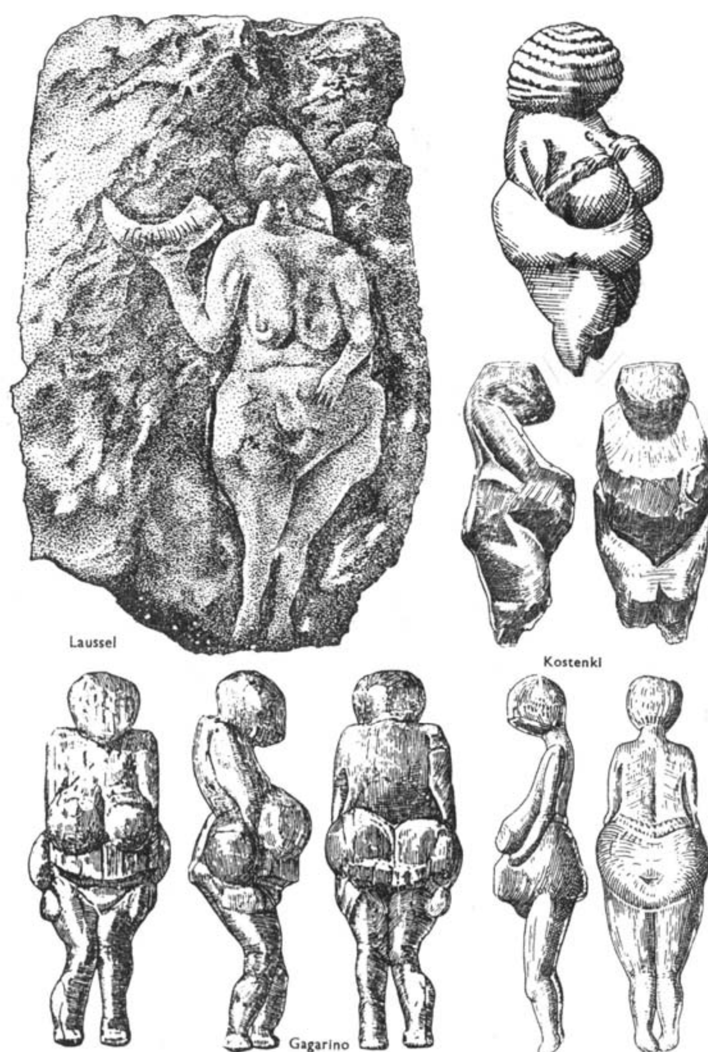

Fig. 7. Plastica paleoliticului superior. Sus: „Venus" de la Laussel, Franţa (stânga) şi „Venus" de la Willendorf, Austria (dreapta). Dedesubt: statuete feminine descoperite la Kostenki şi Gagarino (Rusia). Paleolitic superior.

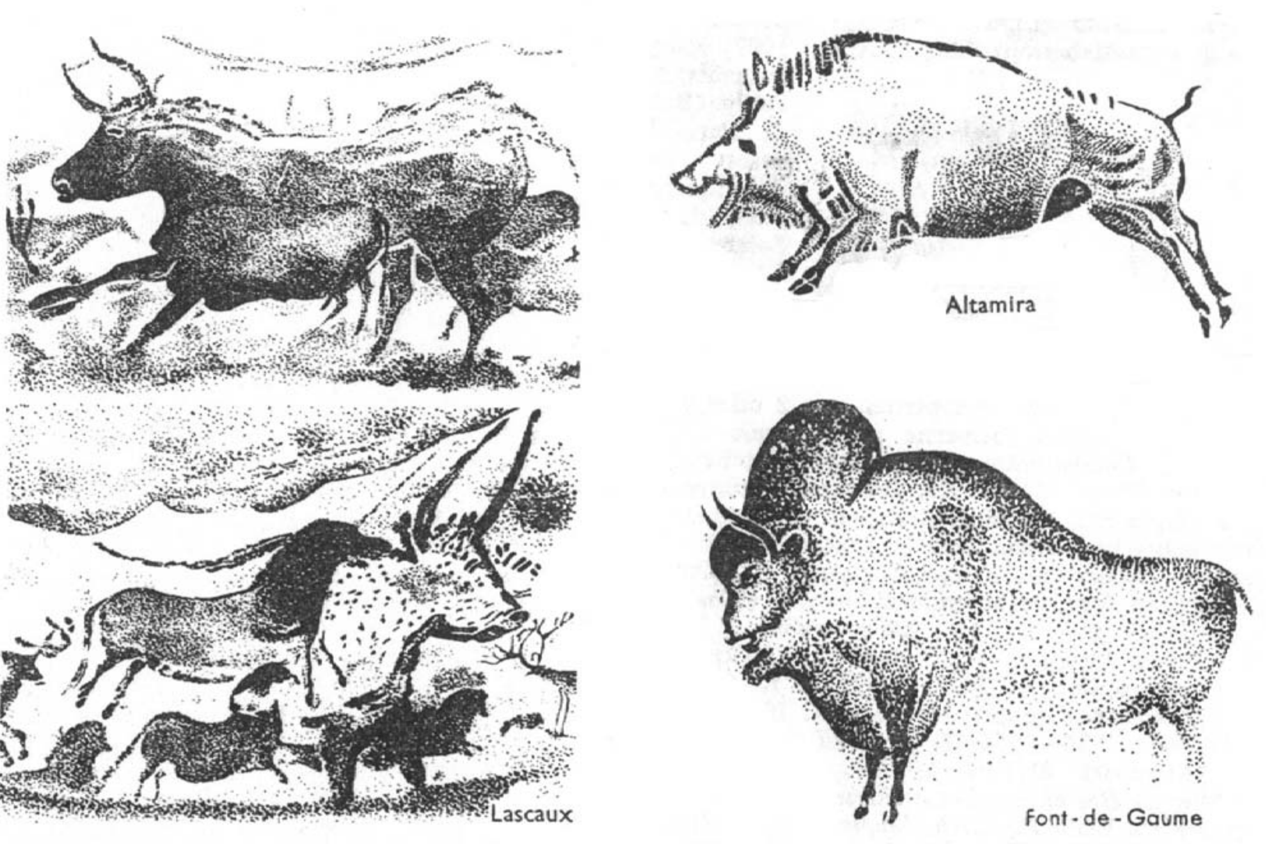

Fig. 8. Pictură rupestră din cercul franco-cantabric. Reprezentări de animale (Lascaux, Font-de Gaume, Franța; Altamira, Spania). Paleolitic superior.

Cert este că odată cu apariția omului modern, în paleoliticul superior, apare şi arta în toată splendoarea sa. Arta paleolitică este clasificată, de obicei, în arta mobiliară şi arta imobilă/parietală. Arta mobiliară este arta obiectelor de dimensiuni mai mici ce pot fi deplasate, cum sunt statuetele antropomorfe şi figurinele zoomorfe, lucrate din piatră sau fildeş, precum şi pietrele sau oasele plate, gravate cu siluete de animale. Sunt bine cunoscute statuetele feminine, numite Venus, descoperite la Willendorf (Austria), Brassempouy (Franța), Gagarino, Kostenki (Rusia) şi Dolní Vestonice (Cehia), acestea din urmă fiind modelate, în mod excepțional, dintr-o masă de lut special preparată şi arsă. Plastica de mari dimensiuni este rară. Putem menționa statuia de urs din peştera de la Montespan sau perechea de bizoni din peştera de la Tuc d'Audoubert (Franța), toate modelate din lut.

Prin arta parietală înțelegem gravurile şi picturile realizate pe pereții peşterilor, de cele mai multe ori în interior, la sute de metri de la intrare şi, mai rar, în părțile luminate ale grotelor (ca la Trois Frères, La Ferrasie sau La Madeleine). Tema principală o constituie animalele: mamutul, bizonul, calul, renul, căprioara, ursul şi, mai rar, lupul, leul, hiena, peşti, păsări. Reprezentările omeneşti sunt rare. Se mai întâlnesc, în schimb, numeroase motive geometrice, semne şi simboluri. Gravurile au fost realizate cu un vârf ascuțit de piatră. Picturile pot reda doar conturul, care poate fi umplut, apoi, cu o singură culoare compactă, obținându-se o imagine asemănătoare unei umbre. În fine, pot fi redate şi detaliile interioare ale corpului, în culori diferite, ajungându-se, uneori (la Lascaux, de pildă), la policromii complicate. Reliefurile se întâlnesc mai rar şi, spre deosebire de gravurile şi picturile, sunt amplasate în zona intrării, respectiv în părțile luminate ale peşterilor (Venus de la Laussel, perechea de bouri de la Bourdeilles). Cele mai importante creații ale artei parietale au fost descoperite în aşa numita zonă franco-cantabrică (nord-estul Spaniei, sud-vestul Franței); pe lângă peşterile deja menționate mai pot fi amintite Altamira, Font de Gaume, Les Combarelles ş.a. Fenomenul nu se limitează, însă, la această regiune, vestigii ale artei parietale fiind atestate până departe spre est, în munții Ural şi în valea râului Lena, din inima Siberiei.

În ceea ce priveşte sensul artei parietale, multă vreme a predominat concepția lui H.Breuil, potrivit căreia aceste reprezentări ar fi fost în legătură cu magia de vânătoare: stăpânirea imaginii, uciderea simbolică a animalelor, în concepția oamenilor preistorici, ar fi asigurat, şi în realitate, succesul în vânătoare.

Mai nou, recurgând la o interesantă metodă topografico-statistică, Anette Laming-Emperaire şi André Leroi-Gourhan au încercat să demonstreze că figurile de animale dintr-o peşteră nu au fost pictate una câte una, la întâmplare, în cursul mileniilor, ci reprezintă ansambluri unitare, adevărate sanctuare, în care asocierea diferitelor specii de animale exprimă un sistem dualist, bazat pe principiile feminin-masculin. Compozițiile, care se repetă adesea chiar în aceeaşi peşteră, ar putea reprezenta scenele unui mit, ale cărui personaje stereotipizate s-ar afla peste tot în aceleaşi raporturi. Din păcate, în stadiul actual al cercetărilor, nu se poate spune nimic precis despre tema, conținutul acestor „recitaluri mitologice", transmise pe cale orală şi comune în întreaga arie franco-cantabrică.

7.2. *Mezoliticul/Epipaleoliticul*

Termenul de mezolitic (de la *mesos* = mijloc, mijlociu, şi lithos = piatră, în l. greacă) a fost creat de M.Rebout în 1873 pentru a desemna o perioadă de tranziţie tehnologică între metodele de prelucrare a pietrei, prin simpla aşchiere în paleolitic şi prin şlefuirea în neolitic, completând, astfel, divizarea în două perioade a epocii pietrei de către J.Lubbock (1865). Timp de aproape patru decenii au fost formulate diferite definiţii pentru a da conţinut acestui termen. În 1909 J.
de Morgan include în mezolitic toate „industriile" litice (culturile), care pot fi plasate între Magdalenianul din paleoliticul final şi Neolitic, dându-i termenului un sens mai degrabă cronologic, admis de majoritatea specialiştilor. În 1931 francezul G.Goury a distins în cadrul mezoliticului un „epipaleolitic" (epi = pe, în l. greacă), în care a plasat Azilianul, şi un „preneolitic" (Tardenoisianul), împărţire ce a creat confuzie în terminologia preistorică, confuzie care s-a agravat după ce, dincolo de criteriile tehnologice şi cronologice, termenii de mezolitic şi epipaleolitic au început să aibă şi implicaţii economice. În aceste pagini folosim termenii amintiţi în sensul propus de J.-G.Rozoy. Astfel, termenul de mezolitic implică ideea *tranziţiei* între economia vânătorilor şi culegătorilor, a „prădătorilor", pe de o parte, şi economia agricultorilor, cu alte cuvinte o nouă orientare în subzistenţă, spre producerea hranei. O asemenea tranziţie poate fi bine observată în Orientul Apropiat. În Europa, în schimb, în ciuda introducerii unor inovaţii deloc de neglijat, vechiul mod de viaţă este continuat şi în noile condiţii ecologice de la începutul Holocenului, fiind de preferat folosirea aici, pentru perioada în discuţie, a termenului de epipaleolitic, care subliniază ideea de continuitate în raport cu perioada anterioară.

Raportat la geocronologie, mezoliticul/epipaleoliticul corespunde perioadei de încălzire treptată a climei, în tardglaciar şi postglaciar, respectiv la începutul Holocenului (vezi capitolul 4.1., oscilaţiile climatice Alleröd, Dyras recent, Preboreal, Boreal, mileniile X-VII/VI î.H.). Este începutul actualului geologic, epocă în care trăim şi astăzi.

7.2.1. *Mezoliticul în Orientul Apropiat.* Vom încerca să ilustrăm această perioadă şi acest tip de societate prin cultura natufiană, denumită după situl de la Wadi-en-Natuf (Izrael), descoperit în 1932 de Dorothy Garrod. Aria acestei culturi, datată aproximativ între mijlocul mileniului XI şi mijlocul mileniului IX î.H., cuprinde o lungă fâşie întinsă între sudul Anatoliei şi peninsula Sinai. Populaţia trăia în mici aşezări cu case rotunde, având fundamentul construit din pietre, iar pereţii din împletituri lutuite. Unele case au dimensiuni considerabile, cu diametrul de până la 10 m.

Uneltele caracteristice ale natufienilor sunt lamele şi răzuitoarele cioplite, cele mai numeroase fiind aşchiile de mici dimensiuni (numite microlite), prinse în mânere de lemn sau os, ca părţi ale unor unelte compuse. Printre acestea se remarcă, în mod deosebit, secerile cu dinţi de silex, în formă de semilună, prinse în rame de os, care, alături de numeroasele râşniţe şi mojaruri, sunt dovada recoltării diferitelor cereale, a râşnirii boabelor şi a folosirii lor în alimentaţie. Gropile cu pereţii lutuiţi, ca şi bazinele mărginite cu pietre, descoperite în preajma locuinţelor, sunt considerate ca locuri amenajate pentru depozitarea boabelor de cereale.

În aşezările natufiene nu au fost atestate resturi de plante cultivate sau de animale domestice (cu excepția câinelui). Este, deci, îndreptățită opinia, potrivit căreia natufienii au recoltat, în mod organizat, lanurile de cereale sălbatice, pe care le-au supravegheat şi protejat în cursul dezvoltării, până la coacerea recoltei. Scopul recoltării (care poate fi considerată ca o formă intensivă de cules), nu este consumul imediat, ca mai înainte, ci crearea de provizii. Prin aceste îndeletniciri, oamenii mezolitici au descoperit şi au pus în valoare o nouă sursă de hrană, deschizând drumul spre un nou tip de economie şi un nou mod de viață, cel al agricultorilor neolitici.

7.2.2. *Epipaleoliticul*. Populațiile europene vor continua, şi la începutul Holocenului, modul de viață vânător-culegător. Desigur, nu este vorba de o simplă prelungire a paleoliticului, căci grupurile umane au reacționat în mod creator, prin numeroase invenții şi inovații tehnice la provocările mediului natural în schimbare. Clima se încălzeşte, tundra se retrage şi se extind pădurile. Vânatul esențial de altă dată dispare definitiv (ca mamutul) sau se retrage spre nord şi est (ca renul şi calul). În locul lor se răspândesc animalele de climă temperată, adaptate vieții în zone păduroase (zimbrul, elanul, cerbul, căprioara, mistrețul etc.).

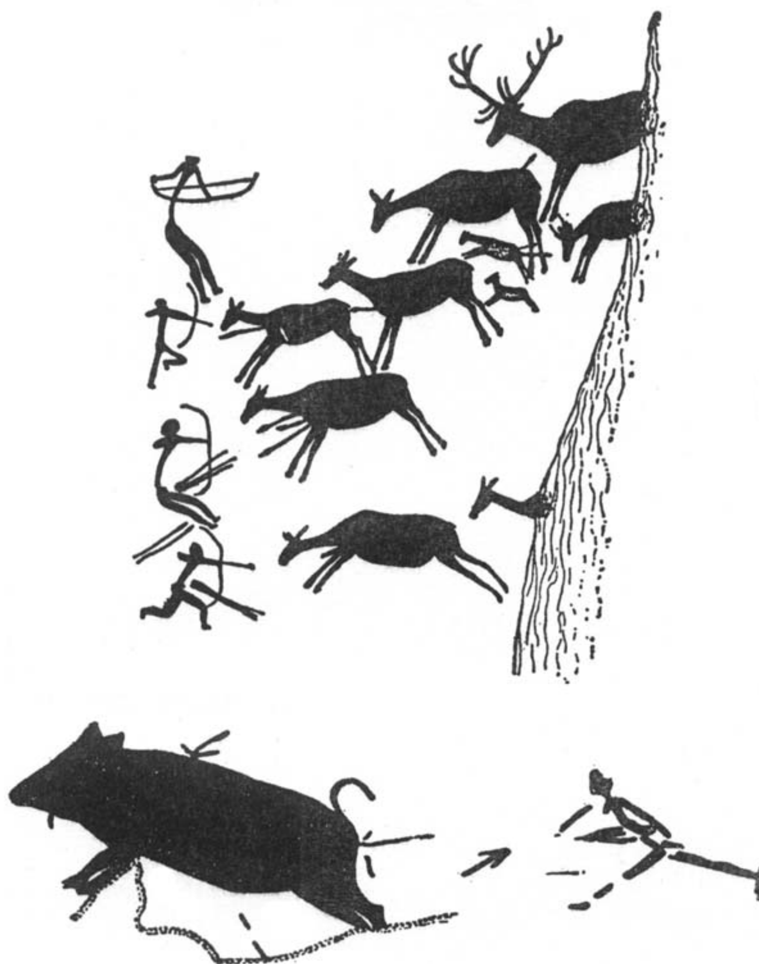

Fig. 9. Scene de vânătoare. Pictură rupestră. Cueva de Los Caballos, Arana (sus), Cueva del Charco Amargua (jos), Spania. Epipaleolitic.

Printre inovațiile populației culturilor epipaleolitice (Hamburgian, Swiderian, Maglemose, Erteböle, Campignian, Azilian, Tardenoisian etc.) putem menționa crearea de piese microlitice (în formă de triunghi, trapez şi semilună), prinse în mâner sau montate în unelte compuse, apariția toporului propriu-zis (cu coadă de lemn), şi, nu în ultimul rând, inventarea arcului care reprezintă primul mecanism de propulsie din istorie şi care îşi va păstra importanța, ca armă de luptă şi de vânătoare, până la inventarea prafului de puşcă, respectiv a armelor de foc. În transportul terestru şi pe apă apar sania şi schiurile, barca scobită dintr-un singur trunchi de copac (monoxila) sau construită dintr-un schelet de lemn şi piei de animale sau scoarțe de copac. La pescuit, pe lângă undița, sunt folosite vîrşa şi plasa. Este domesticit câinele – un ajutor al omului la vânătoare. Aşezările devin mai stabile şi mai întinse. La Tannstock, în regiunea lacului Feder (Federsee) din sud-vestul Germaniei au fost descoperite peste 80 de colibe uşor adâncite în pământ, de formă ovală sau rotundă, cu vetre în interior. Dimensiunea mică a locuințelor (cu diametrul în jur de 3 m) arată că ele au fost destinate unor unități familiale mici (probabil părinți şi copii).

Populațiile epipaleolitice târzii (tardenoisienii, de pildă) au adoptat, se pare, la un moment dat, viața neolitică sau au fost absorbiți de grupurile de agricultori care apar în Europa, pentru prima dată, probabil în a doua jumătate a mileniului VII î.H.

7.3. *Epoca neolitică*

7.3.1. *Trăsături generale. Premise. Consecințe. ”Revoluția neolitică”.* Termenul de neolitic a fost introdus, inițial, în 1865, cu o semnificație simplă, care a făcut posibilă o primă clasificare tipologică şi cronologică a vestigiilor epocii pietrei. Astfel, neoliticul (= epoca nouă a pietrei) a fost distins printr-un criteriu tehnologic fără echivoc: şlefuirea (în contrast cu cioplirea, tehnică de prelucrare caracteristică paleoliticului = epoca veche a pietrei). Cu timpul, semnificația termenului s-a îmbogățit considerabil, desemnând o transformare globală, determinată de trecerea de la modul de viață „prădător” la economia de producere a hranei, prin cultivarea pământului şi creşterea animalelor. Odată cu această mutație au loc importante fenomene însoțitoare în toate domeniile vieții: se generalizează prelucrarea pietrei prin şlefuire, se inventează ceramica şi metalurgia, încep să fie practicate torsul, țesutul şi alte meşteşuguri casnice, se produc schimbări majore în modul de ocupare şi organizare a spațiului (sedentarism, „sate”/aşezări de tip rural cu noi tipuri de construcții), apar structuri sociale şi o viață spirituală complexe. Pentru a sublinia însemnătatea acestui ansamblu de schimbări, V.Gordon Childe a folosit, într-o lucrare publicată în 1936, termenul de „revoluție neolitică”. Unii specialişti au criticat, mai nou, acest termen (considerând că acesta ar sugera caracterul brusc şi simultan al schimbărilor), arheologul britanic Colin Renfrew propunând, de pildă, înlocuirea lui cu sintagma „marea tranziție”. Indiferent, însă, de termenul preferat pentru desemnarea acestor prefaceri, este astăzi unanim recunoscut că este vorba de cel mai important „eveniment” din istoria universală, care a determinat întreaga evoluție ulterioară a omenirii, până la revoluția industrială şi cea tehnico-ştiințifică din lumea modernă şi contemporană.

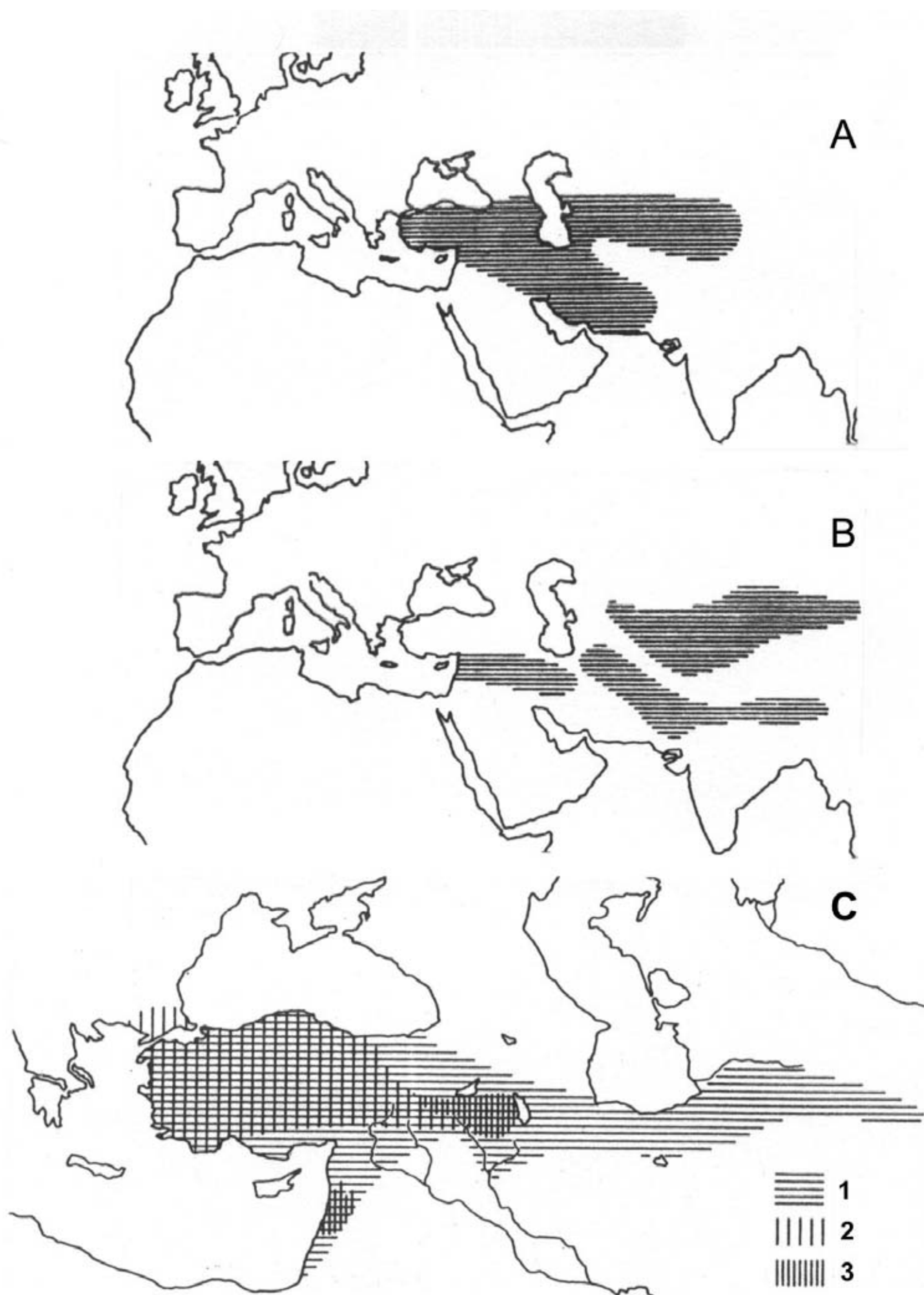

Fig. 10. Răspândirea caprei (A) şi a oii (B) sălbatice. Aria unor cereale sălbatice, care au fost domesticite. 1: orzul, 2-3: grâul (C).

Dacă în trecut au fost purtate vii discuţii în legătură cu „scena" revoluţiei neolitice, astăzi este clar că trecerea la modul de viaţă agricol a avut loc, în mod independent, chiar dacă în momente oarecum diferite, în mai multe regiuni ale globului (Orientul Apropiat, sudul şi sud-estul Asiei, continentul american, fiecare dintre aceste zone cu plante cultivate şi animale domestice specifice). Este limpede, pe de altă parte, că acest proces nu a putut avea lor decât în anumite zone, cu condiţii naturale favorabile (climă, floră, faună etc.). Printre premizele ecologice fundamentale ale trecerii la traiul agricol trebuie să avem în vedere, înainte de toate, existenţa în zonă, în stare sălbatică, a acelor specii de plante şi de animale care, cunoscute în prealabil, au început, ulterior, să fie domesticite şi cultivate/crescute.

Studierea fenomenului neolitizării ne avertizează (poate mai bine decât orice alt fenomen al istoriei universale) asupra diversităţii căilor şi ritmurilor în evoluţia istorică a omenirii. Remarcăm, mai întâi, ne-universalitatea trecerii la neolitic: grupuri numeroase de populaţii din Africa, Australia, Oceania şi America şi-au continuat traiul de culegători-vânători până la contactul lor cu civilizaţia europeană modernă şi chiar după aceea. Există, apoi, mari decalaje în ceea ce priveşte momentul trecerii la neolitic: dacă în Orientul Apropiat (Asia de sud-vest) acest proces a început cândva în mileniul IX-VIII î.H., în sud-estul Europei acelaşi proces începe cu circa două milenii mai târziu, către sfârşitul mil. VII î.H. Aproximativ în aceeaşi vreme începe cultivarea meiului şi orezului pe teritoriul Chinei de astăzi, iar în sud-estul Asiei cu trei milenii mai târziu, pe la 3000 î.H. În ceea ce priveşte Lumea Nouă, după cât se pare, cartoful este cunoscut din mileniul VIII, fasolea şi dovleacul din mileniul VI, iar porumbul din mileniul IV î.H., ponderea lor în alimentaţie fiind, la început, redusă.

Consecinţele trecerii la neolitic au fost, de asemenea, diferite. În Orientul Apropiat, în mai puţin de cinci milenii, printr-o evoluţie istorică accelerată, trecând prin protoneolitic, neolitic şi chalcolitic, a fost depăşit stadiul de preistorie şi, la graniţa între mileniile IV şi III î.H., în condiţiile începutului epocii bronzului, în Mesopotamia şi în Egipt apar primele societăţi puternic diferenţiate, primele formaţiuni statale, urbanismul şi scrierea. În Egeea (în lumea minoică şi miceniană) acelaşi proces are loc abia în cursul mileniului al II-lea î.H., în condiţiile perioadei mijlocii şi târzii a epocii bronzului, iar în Mediterana centrală (Italia) şi mai târziu, în primele secole ale mileniului I î.H., într-o vreme corespunzătoare începutului epocii fierului. Lumea Europei continentale va cunoaşte epoca bronzului şi a fierului ca o prelungire a preistoriei (protoistoriei), stadiu depăşit, aici, în mod diferenţiat, în perioada La Tène, în urma cuceririi romane sau abia odată cu formarea statelor medievale.

Pentru a încheia aceste scurte consideraţii, mai trebuie remarcat că realizând saltul la neolitic nu s-a trecut, apoi, în mod obligatoriu, la forme superioare de organizare economică şi socială. Populaţia din Noua Guinee şi din alte părţi ale Oceaniei, de pildă, a început să cultive, de timpuriu, poate încă din mileniul IV î.H., unele plante tuberculate, legume şi fructe (taro, batat sau cartoful dulce, banana), realizând şi anumite sisteme de regularizare a apelor, fără să depăşească acest stadiu de agricultori primitivi.

În concluzie, neoliticul reprezintă nu numai o importantă *epocă* a (pre)istoriei universale dar şi un *stadiu* în dezvoltarea societăţii, atins sau nu şi depăşit sau nu de diferitele comunităţi umane de pe glob.

7.3.2. *Neoliticul în Orientul Apropiat.*

„Marea tranziţie” şi etapele neoliticului, ca şi trecerea spre epoca metalelor şi civilizaţia urbană pot fi bine urmărite în vestul Asiei (regiunea siro-palestiniană, Anatolia, Mesopotamia).

Neoliticul debutează aici cu un aşa numit *protoneolitic* sau *neolitic aceramic* sau *preceramic* (în limba engleză Pre Pottery Neolithic, prescurtat: PPN), perioadă în care nu se cunoaşte încă meşteşugul olăritului.

Unul dintre primele situri protoneolitice intens cercetate (din 1953) este aşezarea de la Ierichon, din valea Iordanului (Palestina), în evoluţia căreia cercetătoarea britanică Kathleen Kenyon a reuşit să distingă două etape ale neoliticului preceramic: PPN A şi B. Pe la 8000 î.H. aşezarea a fost înconjurată cu şanţ de apărare şi zid de piatră, întrerupt cu turnuri. Casele, rotunde la început şi rectangulare în a doua fază, au fost construite din cărămidă nearsă, pe fundament de piatră. Rămăşiţele de floră şi faună documentează cultivarea cerealelor şi creşterea ovicaprinelor şi vitelor. Fusaiolele şi greutăţile de lut atestă meşteşugul torsului şi ţesutului. A fost descoperită o gamă variată de unelte de piatră, cioplite şi şlefuite (printre care dinţi de seceră, râşniţe), vasele fiind lucrate tot din piatră. Printre îndeletnicirile locuitorilor Ierihonului se remarcă şi extragerea sării (prin evaporare) din apele Mării Moarte, a cărei comercializare a contribuit la asigurarea bunăstării acestei mici comunităţi agricole timpurii. Mormintele descoperite dovedesc un rit funerar complex, în care „cultul craniului” a jucat un rol important. Pot fi menţionate, în acest sens, celebrele cranii supramodelate cu ghips, redând trăsăturile feţei, ochii fiind marcaţi prin scoici kauri, aşezate în cavităţile oculare.

Cercetările complexe efectuate la începutul anilor 1970 de o echipă condusă de Andrew More, în situl de la Abu Hureira, pe Eufratul superior (Siria), demosntrează şi mai clar şi convingător tranziţia de la „prădare” la producerea hranei. La baza tell-ului se află un mic sălaş al culegătorilor-vânătorilor mezolitici din mil. XI-X î.H. Din investigaţiile arheobotanice rezultă că locuitorii au cules şi folosit în alimentaţie 157 de specii de plante sălbatice, inclusiv seminţe de graminee, râşnite înainte de a fi preparate ca hrană. Necesităţile de carne au fost asigurate mai ales prin vânarea gazelelor. În mileniul IX Abu Hureira devine o mare aşezare a agricultorilor protoneolitici timpurii (PPN A). Spectrul resturilor vegetale arată acum o cu totul altă structură: au fost atestate mult mai puţine specii şi predomină plantele cultivate: orzul, secara, grâul, lintea etc. Necesităţile de carne sunt asigurate, în continuare, prin vânătoare. Către mijlocul mileniului VIII (în PPN B) cantitatea oaselor de gazele şi alte animale sălbatice descoperite în sit se micşorează subit, fiind înlocuite de rămăşiţele unor animale domestice (oaia, capra). Cercetarea interdisciplinară a sitului de la Abu Hureira arată că, cel puţin în această parte a lumii, domesticirea plantelor a precedat domesticirea animalelor, folosite în alimentaţie.

Imaginea despre începuturile neoliticului ne-a fost îmbogăţită prin rezultatele săpăturilor de la Çayönü, sit aflat pe un afluent al Tigrului superior (sud-estul Turciei). Aşezarea, cu mai multe nivele de locuire, datează din

ultimele secole ale mileniului VIII şi primele secole ale mileniului VII î.H. (PPN B). Trei dintre casele descoperite, cu podeaua din lespezi de piatră, sunt construcţii de dimensiuni mai mari şi au avut o anume destinaţie comunitară, punându-se problema existenţei instituţiei de şefie. La Çayönü au fost descoperite relativ numeroase obiecte de aramă (ace, străpungătoare, cârlige pentru pescuit, mărgele) lucrate prin ciocănire la cald şi care reprezintă primul caz cunoscut de utilizare conştientă a unui metal.

În ceea ce priveşte meşteşugul ceramicii, el nu începe odată cu olăritul. Arderea lutului a fost experimentată încă în paleoliticul superior, după cum arată statuetele descoperite la Dolní Vestonice (Cehia). Se pare că primele vase ceramice au fost realizate de populaţia sedentarizată de pescari, vânători şi culegători a culturii Jomon de pe coastele Mării Japoniei, începând cu mileniul X î.H. În Orientul Apropiat ceramica apare după protoneolitic, în *neoliticul timpuriu*, probabil în cursul mileniului VII î.H. Printre cele mai importante situri timpurii cu ceramică pot fi menţionate Murebit (în Siria, pe Eufrat) Ganj-Dareh (Iran), Çatal Hüyük (Turcia), iar printre cele mai vechi cuptoare de ars ceramică se numără cele descoperite la Yarim Tepe (în nordul Mesopotamiei).

Aşezarea de la Çatal Hüyük, situată în Podişul Konya (Anatolia sud-centrală), cercetată de James Mellart, este unul din cele mai importante situri neolitice, considerat a fi un centru protourban (sau chiar „oraş”). Întinsă pe 13 hectare, aşezarea prezintă 13 nivele de locuire succesive (I-X: neolitic ceramic, XI-XIII: protoneolitic). Numărul caselor este evaluat la cca. 1000 (care nu au funcţionat toate în acelaşi timp) şi care puteau adăposti 5-6000 de locuitori. Casele, cu o suprafaţă de aproximativ 25 m^2 sunt construite din cărămidă nearsă, unele imediat lângă altele, intrarea făcându-se de pe acoperişul plat. Construcţiile au o arhitectură unitară, toate acestea indicând coeziune şi planificare. Printre construcţii au fost identificate mai multe sanctuare, dedicate cultului zeiţei-mame (Terra mater), asociat cultului taurului, simbol al principiului Masculin. Interiorul sanctuarelor este decorat cu reprezentări plastice şi pictate, înfăţişând scene de hierogamie, naştere, vânătoare şi de înmormântare, al căror sens nu ne este cunoscut întotdeauna cu precizie. Nu există cimitire, morţii fiind înmormântaţi, şi acum, în interiorul caselor. După o viaţă înfloritoare, de aproape un mileniu, aşezarea a fost părăsită, din motive necunoscute, în a doua jumătate a mil. VI î.H.

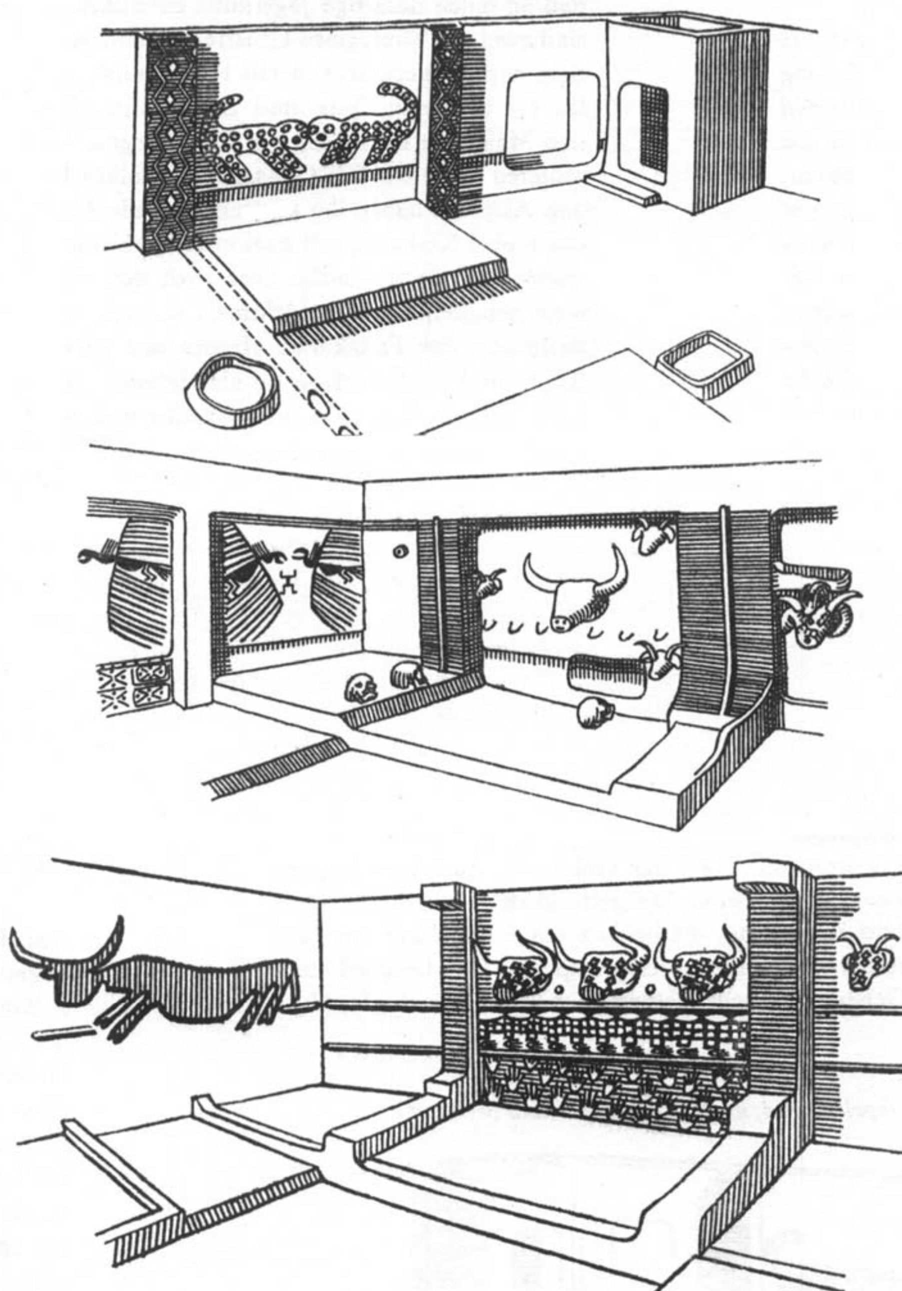

Fig. 11. Çatal Hüyük. Sus: „sanctuarul cu leoparzi” (VI A4); în mijloc: „sanctuarul morților” (niv. VII/21); jos: sanctuarul E VI 8. Vederi.

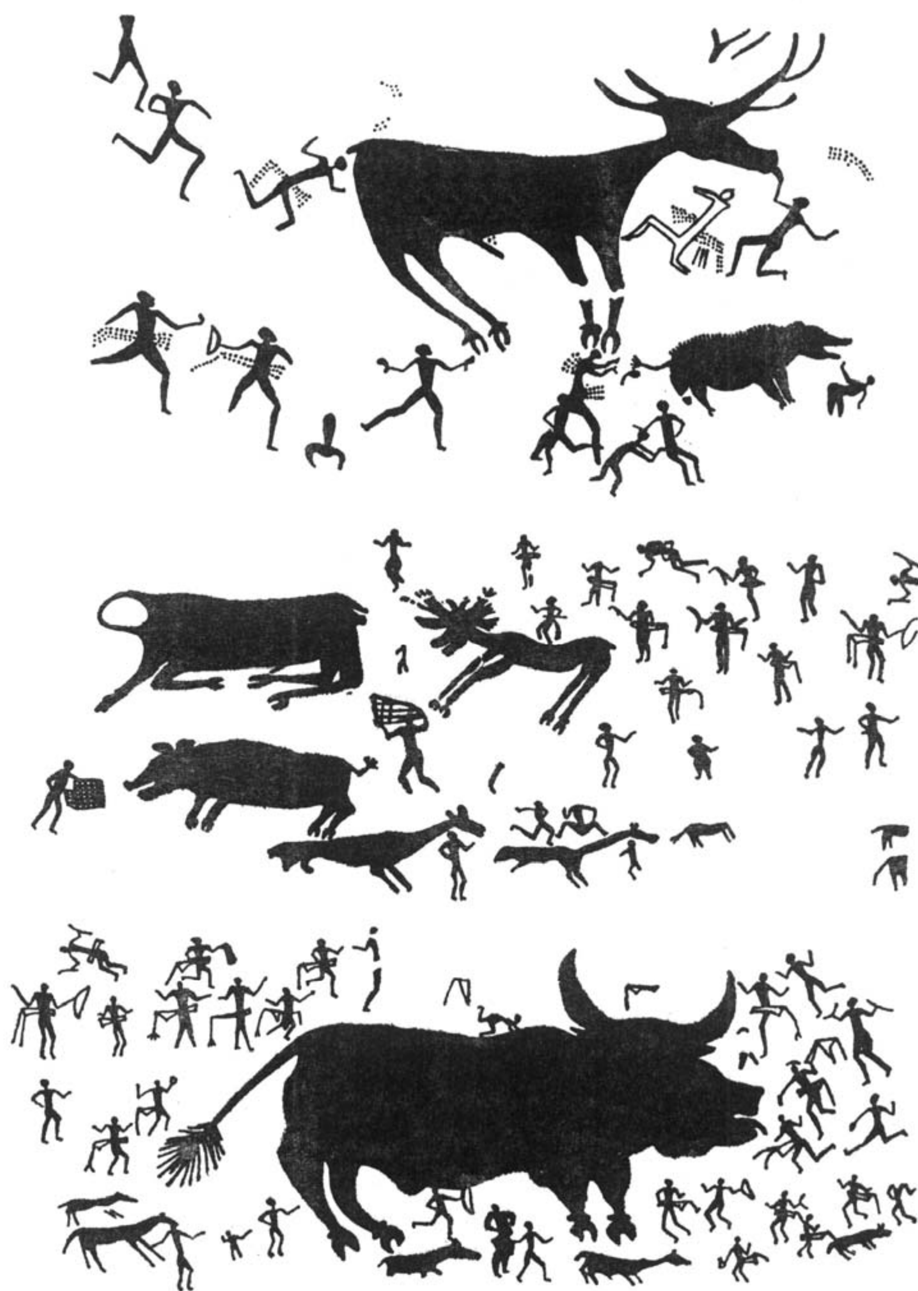

Fig. 12. Çatal Hüyük. Fresce din „sanctuarul cultului vânătorii” (niv. V).

7.3.3. *Răspândirea neoliticului în Europa.*

Originea neoliticului este una dintre cele mai vii discutate probleme ale preistoriei europene: apariția agriculturii a fost, oare, rezultatul unei evoluții locale sau se datorează unor influențe (ori chiar „imigranți”), veniți din afara continentului ? Dacă avem în vedere faptul că strămoşii sălbatici ai celor mai multe plante cultivate şi animale crescute la începutul neoliticului (grâul, orzul, respectiv oaia şi capra) nu se întâlnesc pe teritoriul Europei, trebuie să admitem că este mai plauzibilă cea de a doua ipoteză. Potrivit cercetărilor mai recente, chiar şi formele domestice ale unor animale ca bourul şi mistrețul (vitele şi porcul), care au fost larg răspândite în Europa post-glaciară, au fost aduse, de asemenea, din afară.

Cei mai mulți specialişti admit, astăzi, că modul de viață neolitic s-a difuzat spre Europa dinspre centrele de neolitizare din Orientul Apropiat, în principal prin Anatolia. Părerile sunt împărțite, în schimb, în ceea ce priveşte modalitățile concrete ale acestui transfer cultural: prin dispersie migratorie, aculturație, împrumut etc. Teoria unor migrații pe distanțe mari sau a „colonizării”, îmbrățişată cândva, este mai puțin agreată de cercetarea actuală, ceea ce nu înseamnă că ar trebui excluse cu totul deplasările unor grupuri de populații. A.J.Ammermann şi L.L.Cavalli-Sforza (1984), de pildă, au creştere demografică, ceea ce, la un moment dat, va determina migrarea, la distanțe scurte, spre exteriorul zonei deja cultivate, a unei părți a populației. În felul acesta, şi prin contactele cu populațiile locale epipaleolitice, s-ar putea explica propagarea agriculturii din Anatolia spre insulele Mării Egee şi Grecia, iar de aici spre Italia şi Mediterana occidentală, pe de o parte, şi spre regiunea balcano-danubiană, pe de altă parte.

În peştera de la Frankthi, în Peloponez (Grecia), s-a putut urmări foarte bine că, peste locuirea mezolitică/epipaleolitică, a unei populații de vânători-culegători, urmează niveluri de ocupație în care apar, aparent brusc, în prima jumătate a mileniului VII î.H., rămăşițele unor plante cultivate (grâul, orzul, lintea) şi animale domestice (oaia, capra). În mileniul al VII-lea siturile neolitice sunt bine atestate în toată Grecia, inclusiv în provinciile din nord (Thessalia, Macedonia), ca şi în Tracia, învecinată cu regiunea strâmtorilor ce despart Europa de Asia Mică. Chiar dacă, la un moment dat, s-a susținut existența, în această zonă, a unui protoneolitic/neolitic preceramic (la Argissa Magula, în Thessalia, de pildă), se pare că, în realitate, neoliticul debutează şi în această parte a sud-estului Europei cu o fază în care este deja cunoscută şi produsă aşa-numita ceramică monochronă. Pe la 6000 î.H. apar primele aşezări neolitice la nord de Dunăre, pe teritoriul actual al României, Serbiei şi Ungariei. Evident, este vorba aici de o propagare a neoliticului pe cale continentală (pe uscat), în care un rol deosebit l-a jucat marele complex cultural Protosesklo-Presesklo-Sesklo-Kremikovci-(Proto-)Starčevo-Körös-Criş, cu o frumoasă ceramică pictată, de bună calitate.

La periferia nord-vestică (şi sub influența) acestei civilizații a primilor agricultori din SE Europei se va naşte, pe la mijlocul mileniului al VI-lea î.H., cultura ceramicii liniare, specifică neoliticului timpuriu al regiunilor centrale, păduroase, ale Europei, cu o climă mai rece şi mai umedă. Populația acestei culturi, într-o „luptă” continuă cu pădurea pentru a obține noi terenuri, s-a răspândit, în cursul a mai multor faze, pe un teritoriu imens, din Olanda şi până în Ucraina de astăzi.

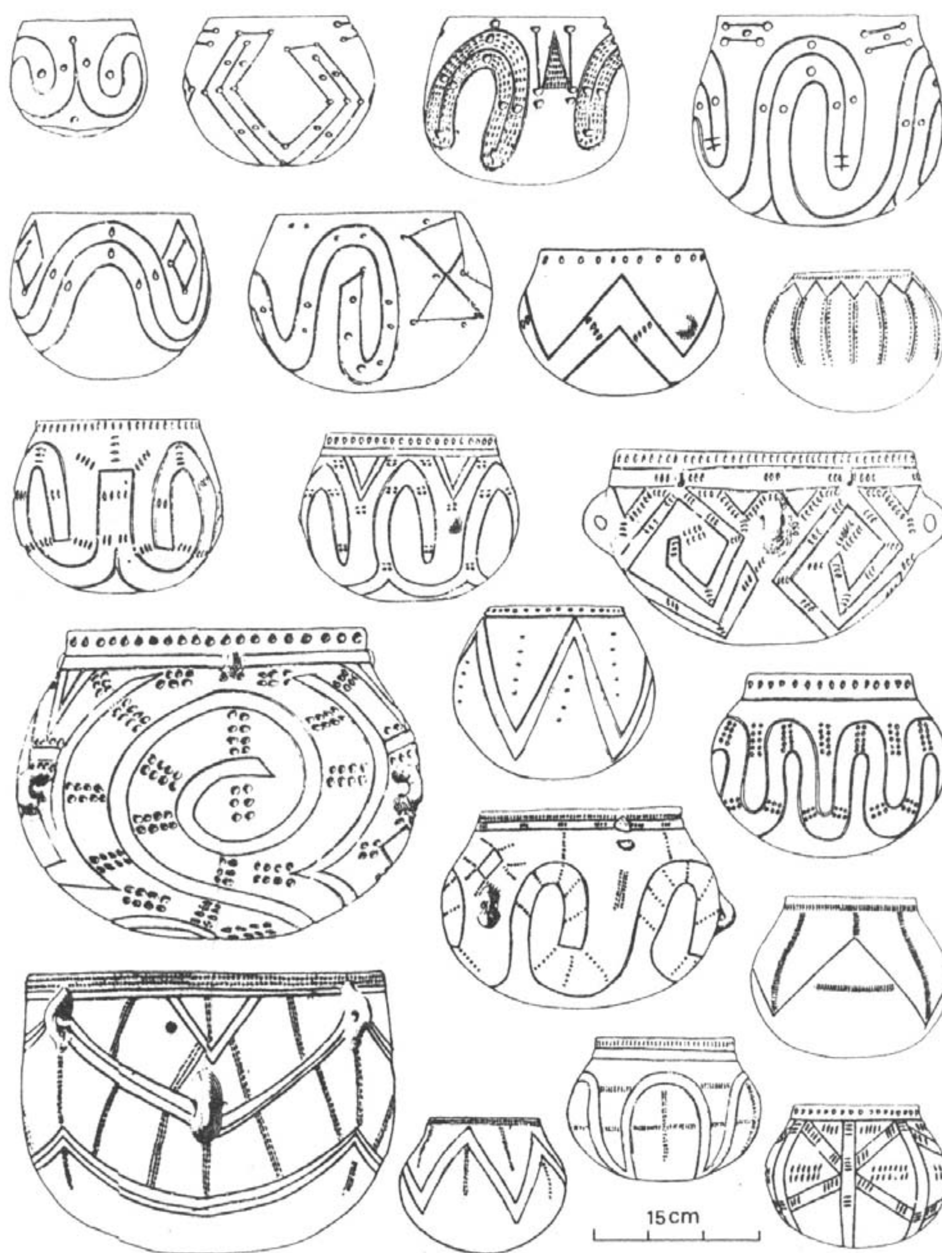

Fig. 13. Vasele culturii ceramicii band-liniare din Alsacia, Franța răsăriteană (după G. Camps).

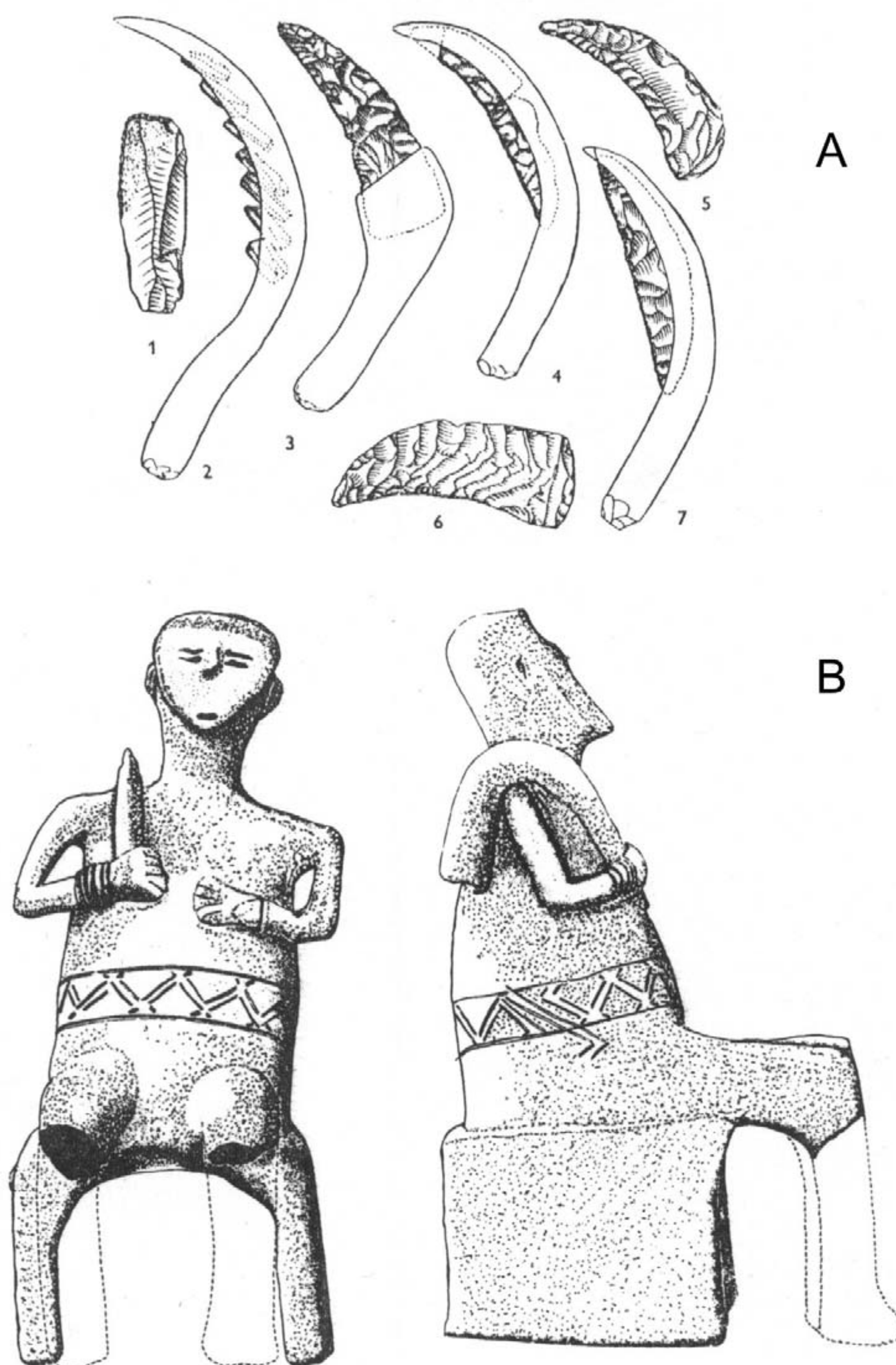

Fig. 14. Seceri neolitice cu lame şi dinţi de silex, prinse în rame de os sau lemn (A). Bărbat şezând cu o seceră pe umărul drept. Statuetă de lut, cultura Tisza. Szegvár-Tűzkőves, Ungaria (B).

În nordul şi nord-vestul Europei, datorită condiţiilor de climă, dar şi a existenţei unor bogate resurse de hrană, de origine marină şi terestră, exploatate prin cules, pescuit şi vânătoare, modul de viaţă neolitic apare, după cât se pare, abia începând cu mileniul V î.H.

În ceea ce priveşte regiunile Mediteranei centrale şi occidentale, cele mai vechi situri neolitice sunt atestate în zonele de litoral ale Italiei, Franţei şi Spaniei de astăzi, ceea ce arată clar că, în acest caz, este vorba de propagarea pe cale maritimă a noilor elemente de civilizaţie agrară. Cele mai timpurii descoperiri, datând, probabil, din a doua jumătate a mileniului VII şi din prima jumătate a mileniului VI î.H., provin din peşteri, care au fost locuite, anterior, de vânători şi culegători epipaleolitici. Se pare că această populaţie, continuând exploatarea resurselor de hrană marine, a preluat unele elemente ale agriculturii, în special cultivarea grâului şi creşterea oilor. Ceramica, produsă aici la începutul neoliticului, este ornamentată cu motive incizate şi imprimate, acestea din urmă fiind realizate adesea cu scoica Cardium, ceea ce a dat şi denumirea de impresso-cardial acestei culturi a primilor cultivatori din sud-vestul Europei.

7.4. *Epoca metalelor*

7.4.1. *Introducere*. În sistemul tripartit al periodizării Preistoriei, fundamentat de Christian Jürgensen Thomsen (1836), dezvoltat, detaliat şi nuanţat apoi de generaţii întregi de arheologi, epoca pietrei (paleoliticul, mezoliticul/epipaleoliticul şi neoliticul) este urmată de epocile a bronzului şi fierului, cele două, împreună, fiind numite şi epoca metalelor. Primul metal, utilizat de om, a fost însă (alături de aurul), cuprul, unii cercetători disting, astfel, o epocă a aramei, alţii intercalează între neoliticul şi epoca bronzului un aşa numit eneolitic sau chalcolitic (epocă „cuprolitică”, de la lat. aeneus, gr. chalkos = (de) aramă şi gr. lithos = piatră). Aceste epoci au fost definite, iniţial, în sens fenomenologic, pornind de la materia primă din care au fost făurite uneltele, armele, podoabele etc., caracteristice vremurilor respective. Fără a nega importanţa metalurgiei în mersul înainte a civilizaţiei, ştiinţa preistorică contemporană are în vedere şi alte criterii de periodizare, cum ar fi modificările ce intervin în economia şi societatea, în structura aşezărilor, în comportamentul funerar, în lumea credinţelor şi practicilor religioase. Epoca metalelor poate fi considerată în Europa „barbară” drept o *protoistorie*, care, pe lângă izvoarele arheologice, începe să fie luminată – în măsură diferită de la o regiune la alta – şi de surse scrise, provenite din lumea deja „civilizată”. Nu trebuie să uităm că epoca bronzului european este contemporană cu istoria Orientului antic din mileniile III-II î.H*., că în epoca târzie a bronzului se va naşte şi în Egeea o înaltă civilizaţie, cea cretano-miceniană, cunoscătoare a scrierii, contemporană cu Regatul Nou al Egiptului şi cu Imperiul Hittit, că, mai târziu, începând cu epoca arhaică a Helladei şi până în epoca romană, sursele (autorii) de limbă greacă şi latină au transmis informaţii preţioase despre tracii, geţii, cimmerienii, sciţii, dacii, celţii, germanii şi alte neamuri, creatori ai unor culturi (în sens arheologic), atribuite primei şi celei de a doua epoci a fierului din Europa (Hallstatt, La Tène).

7.4.2. „*Revoluţia metalurgică*”. Descoperirea metalelor, prelucrarea şi utilizarea lor ca materie primă recuperabilă pentru diferite artefacte, de calitate

* Toate datările din cuprinsul acestui capitol, dacă nu sunt altfel indicate, trebuie înţelese î.H.

superioară, ce puteau fi produse în serie, a provocat, direct sau indirect, schimbări fundamentale în toate domeniile vieții. Consecințele nu au fost, în general, imediate ci s-au resimțit, cu adevărat, pe termen mai îndelungat. În orice caz, „ieşirea" din Preistorie şi apariția unor societăți superior structurate a avut loc, treptat şi în ritmuri diferite, doar în acele zone ale lumii unde a avut loc şi „revoluția metalurgică".

7.4.2.1. *Paleometalurgia*. Prin paleometalurgie înțelegem metalurgia aramei şi cea a bronzului. *Arama* a fost cunoscută sporadic, se pare, încă în mezolitic, după cum arată un mic pandantiv de cupru, descoperit în peştera de la Shanidar (Munții Zagros, Irak) şi datat în mileniul X. Micile obiecte de aramă devin mai numeroase în neoliticul aceramic al Orientului Apropiat, după cum am menționat în legătură cu situl de la Çayönü din sud-estul Anatoliei, unde au fost descoperite peste 100 de piese mici de cupru. În Europa primele obiecte de cupru apar, răzleț, încă în neoliticul timpuriu (mileniul VI), inclusiv în cultura Starčevo-Criş din regiunea balcano-dunăreană. La început, atât în Orient cât şi în Europa, este vorba de prelucrarea cuprului nativ (metal în stare pură, întâlnit în natură), prin ciocănire la rece şi, apoi, la cald, aplicând, în fond, aceeaşi tehnică care a fost folosită anterior la prelucrarea pietrei.

Prelucrarea cuprului nativ, prin care omul a putut să cunoască unele din calitățile şi avantajele acestei noi materii prime, nu marchează încă începuturile metalurgiei şi nu a influențat în mod semnificativ viața cotidiană. Menționăm, în acest sens, faptul că în America de Nord, în regiunea Marilor Lacuri, prelucrarea cuprului nativ a fost cunoscută, se pare, încă în mileniile IV-III, în cadrul aşa numitei Old Copper Culture, şi arama a fost metalul folosit de populația băştinaşă până la venirea europenilor, în sec. XVI d. H. Au fost făurite, de pildă, prin ciocănire la cald, frumoase vârfuri de lance, dar utilizarea armelor şi a altor obiecte de cupru nativ nu a modificat traiul tradițional al băştinaşilor.

Despre metalurgie se poate vorbi numai din momentul în care metalul este topit şi turnat în forme, apărând premisele unei producții în serie. Zăcămintele de cupru nativ fiind rare, iar rezervele limitate, pe baza lor nu ar fi putut lua naştere metalurgia. Aceasta presupune, prin urmare, şi obținerea metalului din minereuri şi, implicit, extragerea minereurilor din zăcăminte (mineritul). Este vorba, astfel, de un întreg lanț tehnologic, care necesită obținerea unor temperaturi înalte (cca. 800 ^{o}C pentru reducerea minereurilor şi 1085 ^{o}C pentru topirea cuprului) şi stăpânirea unor procese tehnice, precum reducerea, cunoştințe care au început să fie dobândite şi acumulate anterior, prin practicarea olăritului.

Metalurgia aramei apare în neoliticul târziu şi se va desăvârşi în chalcoliticul Orientului Apropiat, în cursul mileniilor VI-IV. (A se vedea, de pildă, produsele arămarilor culturii El Obeid din Mesopotamia, sau ale culturii Nagada din Egipt.) Metalurgia aramei va deveni cunoscută, probabil în mod independent, şi în estul Asiei, încă în cursul mileniului III. Ea apare şi în America de sud, în regiunea Anzilor (Bolivia, Peru), în mileniul I. Pot fi menționate, în această privință, uneltele, armele şi obiectele de podoabă, descoperite în necropola de la Tablada de Lurin, de lângă Lima şi, în general, cultura numită Chavin, ce poartă multe din caracteristicile chalcoliticului din Lumea Veche. Singurul continent unde metalele şi metalurgia au rămas necunoscute este Australia, a cărei populație băştinaşă – folosind limbajul

arheologiei – nu a depăşit modul de viaţă a culegătorilor şi vânătorilor paleolitici-mezolitici din Lumea Veche.

În ceea ce priveşte Europa, apariţia metalurgiei aramei a fost pusă de adepţii difuzionismului pe seama influenţelor civilizaţiilor Orientului Apropiat, transmise prin filiera lumii egeo-anatoliene. Dezvoltarea metodelor moderne de datare şi înmulţirea datărilor radiocarbon calibrate privitoare la culturile neoliticului târziu şi chalcoliticului european i-au determinat pe unii reprezentanţi de seamă ai ştiinţei preistorice să susţină autonomia metalurgiei europene faţă de Orientul Apropiat şi chiar faţă de Egeea. C. Renfrew şi D.W. Harding au susţinut, astfel, încă în deceniul opt al sec. XX, că metalurgia aramei a apărut, în mod independent, cel puţin în două regiuni ale continentului nostru: în Peninsula Balcanică şi în Peninsula Iberică. Chiar dacă pare exagerată opinia potrivit căreia metalurgia din sud-estul Europei ar fi început mai devreme cu 1000 de ani faţă de lumea egeeo-anatoliană, se poate admite că în a doua jumătate a mileniului V şi în prima jumătate a mileniului IV, conform datelor radiocarbon calibrate, s-a putut dezvolta pe baze locale, un important centru metalurgic în regiunea balcano-carpatică, la orizontul Vinča târzie şi, mai ales, în sânul culturilor Karanovo VI – Gumelniţa, Sălcuţa, Ariuşd-Cucuteni, Tiszapolgár, Bodrogkeresztúr etc. care, la rândul său, a putut accelera răspândirea metalurgiei aramei spre alte zone ale Europei Centrale şi de est. Sunt grăitoare, în acest sens, cantitatea şi varietatea obiectelor de aramă (vezi: depozitul de topoare de la Pločnik, necropola de la Varna, cimitirele culturilor Tiszapolgár şi Bodgogkeresztúr etc.), existenţa unor tipuri specifice zonei (de ex. topoarele cu două tăişuri şi cu braţele „în cruce”), dovezile pentru prelucrarea locală a metalului (creuzete, linguri şi forme de turnare, de pildă) şi, nu în ultimul rând, urmele incontestabile ale mineritului preistoric (cum sunt exploatările miniere de la Aibunar, în Bulgaria meridională şi Rudna Glava, probabil şi Majdanpek, în nord-estul Serbiei).

În ce priveşte Peninsula Iberică, obiectele de cupru se răspândesc în a doua jumătate a mileniului IV, mai ales odată cu cultura neolitică târzie/chalcolitică Almeria, ce poate fi ilustrată prin descoperirile făcute în celebra aşezare fortificată de la Los Millares (sud-estul Spaniei), situată într-o zonă cu importante zăcăminte de cupru (Rio Tinto). Răspândirea metalurgiei aramei în Partea vestică a Europei este în strânsă legătură cu răspândirea, în cursul mileniului III, a culturii vaselor campaniforme (Glockenbecherkultur), originară, probabil, din Peninsula Iberică şi care, în expansiunea sa, atinge insulele britanice spre nord şi Dunărea mijlocie spre est. Răspândirea metalurgiei în Europa occidentală se datorează, de asemenea, legăturilor pe mare, de-a lungul coastei Atlanticului, din Peninsula Iberică şi până în nord-vestul continentului nostru.

Cuprul ca materie primă prezintă numeroase avantaje faţă de piatră: pot fi obţinute obiecte de o formă mai complicată, mai eficiente şi mai rezistente, piesele rupte pot fi recuperate şi refolosite prin retopire şi returnare etc. Este de menţionat, în acelaşi timp, că cuprul topit nu este suficient de fluid şi, din această cauză, turnarea, mai ales în forme mai complicate, poate fi dificilă. De asemenea, nu numai că arama este un metal moale, dar, în cursul topirii şi turnării, cuprul absoarbe gaze din atmosferă ceea ce duce la formarea unor goluri (bule de aer) în masa metalului, obiectul obţinut devenind, astfel, mai uşor casabil. Aceste neajunsuri au fost înlăturate sau reduse prin realizarea

aliajului cuprului cu arsen, staniu (cositor), antimoniu, plumb sau zinc, obținându-se *bronzul*. Aliajul se topește la o temperatură mai joasă, este mai fluid și formează, după turnarea în tipare, o masă compactă, fiind, totodată, un metal mai dur în comparație cu arama.

Cuvântul bronz, pe care îl folosim pentru desemnarea acestui aliaj provine din termenul de limbă latină *aes brundusinum* = aramă/metal produs în Brundusium (sau Brundisium, astăzi Brindisi), oraș roman din sud-estul Italiei.

Bronzul apare în Orientul Apropiat în urma unor experiențe îndelungate, în cursul mileniului IV. Cele mai vechi aliaje conțin un mic procentaj (sub 1-2 %) de arsenic și, pentru desemnarea lor, se folosesc și termenii de cupru arsenizat sau pseudo-bronzuri. După părerea multor specialiști, în aceste cazuri nu este vorba de un aliaj intenționat ci au fost folosite minereuri care, în mod natural, au conținut și arsen. Acestea au putut fi mai ușor identificate, datorită mirosului specific de usturoi și este posibil că, astfel, au fost anume căutate. Cuprurile arsenizate, cu un conținut de peste 2% As, sunt considerate, în general, aliaje intenționate (bronz arsenic). Cuprurile arsenizate, respectiv bronzurile arsenice au fost larg răspândite și în Europa (inclusiv în regiunile danubiene și carpato-balcanice) în chalcoliticul târziu și, mai ales, în epoca timpurie a bronzului. Această tehnologie comporta unele riscuri pentru sănătatea metalurgilor, datorită toxicității arsenului care începe să se evaporeze în cursul încălzirii și topirii metalului la o temperatură de 300 ^{o}C. Renunțarea la aliajul cu arsen și înlocuirea lui cu staniu (sau alte metale) ar putea fi în legătură și cu acest fenomen. Bronzul „standard” conține 90% Cu și 10% Sn; la acest procentaj optim s-a ajuns treptat, la început adăugându-se doar 1-6 % cositor.

Bronzul cu cositor apare în Orientul Apropiat în a doua jumătate a mileniului IV în perioada Uruk și Djendet Nasr, iar în prima jumătate a mileniului următor acest meșteșug este deja perfect maturizat, fiind folosită și tehnica superioară de turnare a unor obiecte de formă complicată prin metoda cerei pierdute („à cire perdue”) (a se vedea descoperirile din necropola regală din Ur și din alte situri din Mesopotamia și Anatolia, de pildă).

În cursul mileniului al III-lea metalurgia bronzului începe să se răspândească, treptat în toată Lumea Veche. Acest fenomen a fost înlesnit și prin dezvoltarea comerțului la mare distanță, determinată, la rândul său, de raritatea zăcămintelor de cositor, metal ce trebuia procurat, de multe ori, din regiuni îndepărtate. Astfel, dacă zăcămintele de cupru erau răspândite în mai toate ținuturile Lumii Vechi, cositorul se găsea doar în câteva locuri: în Asia anterioară, în munții din nordul și vestul Iranului, iar în Europa în regiunea Cornwall (Anglia de sud-vest), Bretagne (Franța de nord-vest), Peninsula Iberică și în nordul Italiei.

Dacă în Egeea și Europa de sud-est există dovezi pentru practicarea metalurgiei bronzului ce datează din a doua jumătate a mileniului III, în Europa centrală acest meșteșug se maturizează în prima jumătate și către mijlocul mileniului II, în epoca timpurie și mijlocie a bronzului (perioada culturii Aunjetitz și a culturii mormintelor tumulare). Maxima înflorire a metalurgiei bronzului a avut loc în Europa centrală în perioada culturii câmpurilor de urne, la sfârșitul mileniului II și începutul mileniului I, perioadă ce corespunde, în sud-estul Europei, începutului epocii fierului.

7.4.2.2. *Metalurgia fierului*. Primele obiecte de fier apar, sporadic, în Orientul Apropiat, încă din mileniul III. Este vorba de obiecte lucrate din fier meteoric (care, spre deosebire de metalul obținut din minereurile terestre, conține un anumit procent de nichel). Fierul de origine „cerească" era rar şi scump şi a fost tratat ca un metal nobil, din care au fost lucrate podoabe, arme de lux şi semne de distincție. Putem menționa, drept exemple, pumnalele ceremoniale cu lama de fier provenite din mormintele regale de la Alaça Hüyük (Anatolia, sfârşitul mileniului III.) şi Ur (Mesopotamia de sud, sec. XXVII-XXVI), din celebrul mormânt al faraonului Tutankhamon (1336-1327), precum şi podoabele de fier încrustate cu aur descoperite la Byblos (Fenicia, sec. XIX), inelul, într-unul din mormintele în formă de puț de la Mycene (Grecia, sec. XVI) ş.a. Din Europa centrală nu cunoaştem, deocamdată, obiecte din fier meteoric, dar aparițiile, sub altă formă, a noului metal au putut stârni interesul oamenilor. Astfel, unul din cele mai vechi „obiecte" de fier din Europa, „inelul" descoperit într-un mormânt la Vorwohlde (Saxonia de Jos, Germania, sec. XVI) este, de fapt, o concrețiune întâmplătoare (naturală) de fier.

Fierul este foarte răspândit în toată lumea, dar extragerea metalului din minereurile feroase este un procedeu tehnologic complex, ce a putut fi stăpânit doar datorită experiențelor şi cunoştințelor dobândite anterior prin dezvoltarea metalurgiei aramei şi bronzului. Minereul zdrobit, mărunțit, amestecat cu cărbune de lemn, trebuia încălzit în cuptoare speciale până la 1200 ^{o}C pentru a separa impuritățile (transformate în zgură) şi a obține o masă de fier spongioasă, sub formă de lupe ("turte"). Acestea au fost prelucrate, purificate, în continuare, prin ciocănirea puternică la cald, până la obținerea unor bare de fier, rezistent şi totodată maleabil.

Temperatura de topire a fierului este de 1539 ^{o}C, o temperatură ce nu a putut fi obținută în Preistorie şi Antichitate. Astfel, până în Evul Mediu (sec. XIV-XV d.H.), când apare fonta, fierul (care circula, ca materie primă, sub formă de bare) a fost prelucrat şi transformat în diferite obiecte prin ciocănire la cald (forjare). Fierul pur este moale, dar metalurgii şi-au dat seama că prin alierea cu carbon metalul devine suficient de dur. Aceste experiențe au dus, cu timpul, la realizarea oțelului, obținut, probabil, încă la începutul mileniului I, după cum indică descoperirile de la Hasanlu (Iran).

După câte ştim, primele încercări de prelucrare a fierului în unele zone ale Orientului Antic datează încă din prima jumătate a mileniului II, fiind posibil ca asemenea experiențe să fi avut loc şi în unele regiuni ale Europei, unde metalurgia bronzului a atins deja un înalt nivel (nordul Caucazului, Peninsula Balcanică, Bazinul Carpatic). Metalurgia fierului este practicată pe scară mai largă începând cu sec. XV-XIV în lumea hittită, care devine nu numai producătoare dar şi exportatoare de obiecte, mai ales arme de fier, după cum reiese şi din corespondența regilor hittiți cu faraonii egipteni şi unii suverani din Orientul Apropiat. Astfel, într-o scrisoare a regelui Hattušil III, adresată, pe la 1270, către regele Asiriei, este menționată şi regiunea Kizzuwadna (localizată în sudul Asiei Mici, probabil în Cilicia de mai târziu), cu ateliere de prelucrare a „fierului pur" şi cu depozite de obiecte de fier aflate sub autoritatea regelui. Această corespondență constituie, totodată, o interesantă mărturie cu privire la obiceiul schimbului de daruri între suverani.

După prăbuşirea imperiului hittit, pe la 1200, cunoştinţele legate de metalurgia fierului s-au răspândit cu rapiditate în regiunile învecinate (regiunea caucaziană, Urartu şi, mai ales, Mesopotamia şi Levant) dar şi mai departe, în Egeea şi sud-estul Europei. În Asiria, în cursul secolelor XII-XI, fierul a înlocuit, practic bronzul. Este semnificativ că în palatul lui Šargon II (722-705) de la Dur-Šarrukin/Khorsabad au fost descoperite cca. 150 t de fier, în formă de semifabricate (bare) sau obiecte finite (arme, unelte etc.). De altfel, ascensiunea regatului neo-asirian nu poate fi disociată de puterea sa militară, datorată şi introducerii armamentului de fier. În Siria şi Palestina, la sfârşitul mileniului II şi începutul celui următor fierul devine o materie primă cu largă utilizare, inclusiv pentru unelte agricole.

În Egeea, ca şi în sud-estul Europei, obiectele de fier se răspândesc în perioadele numite Submicenian şi Protogeometric (sec. XI-X), vreme din care datează şi primele dovezi pentru o metalurgie locală a fierului. Izolat, există şi descoperiri mai timpurii, ceea ce ar putea fi un indiciu că meşteşugarii din centrele de metalurgie a bronzului au încercat să experimenteze şi prelucrarea fierului. Ar putea fi menţionate, în acest sens, şi celtul de fier descoperit în necropola tumulară de la Lăpuş şi fragmentul de cuţit din componenţa depozitului de la Rozavlea (jud. Maramureş), datând din sec. XIII-XII şi provenind din aria importantului centru metalurgic din regiunea Tisei superioare. Să nu uităm, însă, că această perioadă (a „câmpurilor de urne”) reprezintă, în Europa central-răsăriteană, perioada de maximă înflorire a metalurgiei bronzului. Spre a da un exemplu tot din spaţiul carpatic: depozitul de bronzuri de la Uioara de Sus (sec. XII-XI) conţinea nu mai puţin de 5812 de obiecte, în greutate totală de 1100 kg.

Se poate remarca faptul că, în Europa, înlocuirea bronzului cu fierul a avut loc treptat şi noul metal devine preponderent în cursul secolelor VI-V, odată cu trecerea de la prima la cea de a doua epocă a fierului. În răspândirea pe scară largă a metalurgiei fierului şi a unor tipuri variate de obiecte de fier un rol important au avut, în această vreme, şi coloniile greceşti de pe litoralul Italiei şi Franţei de astăzi, care au întreţinut intense legături cu lumea „barbară” de dincolo de Alpi. Începând cu a doua jumătate a mileniului I (epoca La Tène) bronzul este folosit, aproape exclusiv, pentru confecţionarea unor obiecte de podoabă şi decorative.

Rezultă din această scurtă prezentare a începuturilor metalurgiei că există decalaje semnificative în ceea ce priveşte răspândirea utilizării şi prelucrării metalelor în diferitele părţi ale lumii. Există, de asemenea, deosebiri importante privind consecinţele dezvoltării metalurgiei, care trebuie coroborate şi cu alţi factori determinanţi ai progresului în vechile civilizaţii. Astfel, datorită unui ansamblu de condiţii favorabile, trecerea la epoca bronzului în Orientul Apropiat a marcat, totodată, începutul istoriei celor mai vechi state din istoria universală, în timp ce pentru cea mai mare parte a Europei epoca metalelor reprezintă, încă, perioada târzie a preistoriei.

7.4.3. *Chalcoliticul şi trecerea spre epoca bronzului în Orientul Apropiat. Sfârşitul „Preistoriei” şi începuturile „Istoriei” în Mesopotamia şi în Valea Nilului*

În unele situri din Anatolia se poate observa o lungă continuitate a locuirii, din protoneolitic şi, prin diferitele faze ale neoliticului, până în

chalcolitic, ca la Hacilar sau la Mersin (Yümük Tepe). Acesta din urmă, situat în sudul Anatoliei, este un tell, înalt de 25 m, cu 33 de nivele de locuire cercetare, în cele târzii (ca şi la Hacilar) descoperindu-se o frumoasă ceramică pictată. În cursul neoliticului se inventează metalurgia aramei (exploatarea zăcămintelor de cupru, extragerea metalului din minereuri, obținerea de diferite tipuri de obiecte prin turnarea metalului topit în tipare), îndeletnicire ce se va intensifica începând cu mileniul VI., în neoliticul târziu, şi apoi în *chalcolitic*.

În această vreme centrul dezvoltării istorice începe să se deplaseze din zonele de podiş (cu condiții naturale ce au favorizat apariția cultivării plantelor şi creşterea animalelor) spre regiunile de câmpie, unde agricultura va fi posibilă şi rentabilă numai în urma regularizării cursurilor de apă. În prima jumătate a mileniului VI se remarcă cultura Hassuna (de la Tell Hassuna, situat la 30 km vest de Tigru), ce caracterizează neoliticul târziu în Mesopotamia superioară, fiind contemporană cu nivelurile târzii de la Hacilar, din Anatolia. Urmează, în Mesopotamia superioară, cultura Halaf (de la Tell Halaf, situat între Tigru şi Eufrat, la granița între Siria şi Turcia), ce marchează trecerea spre chalcolitic şi a fost datată în a doua jumătate a mileniului VI şi în prima jumătate a mileniului V î.H. Această cultură este contemporană, în parte, cu faza târzie a aşezării de la Mersin.

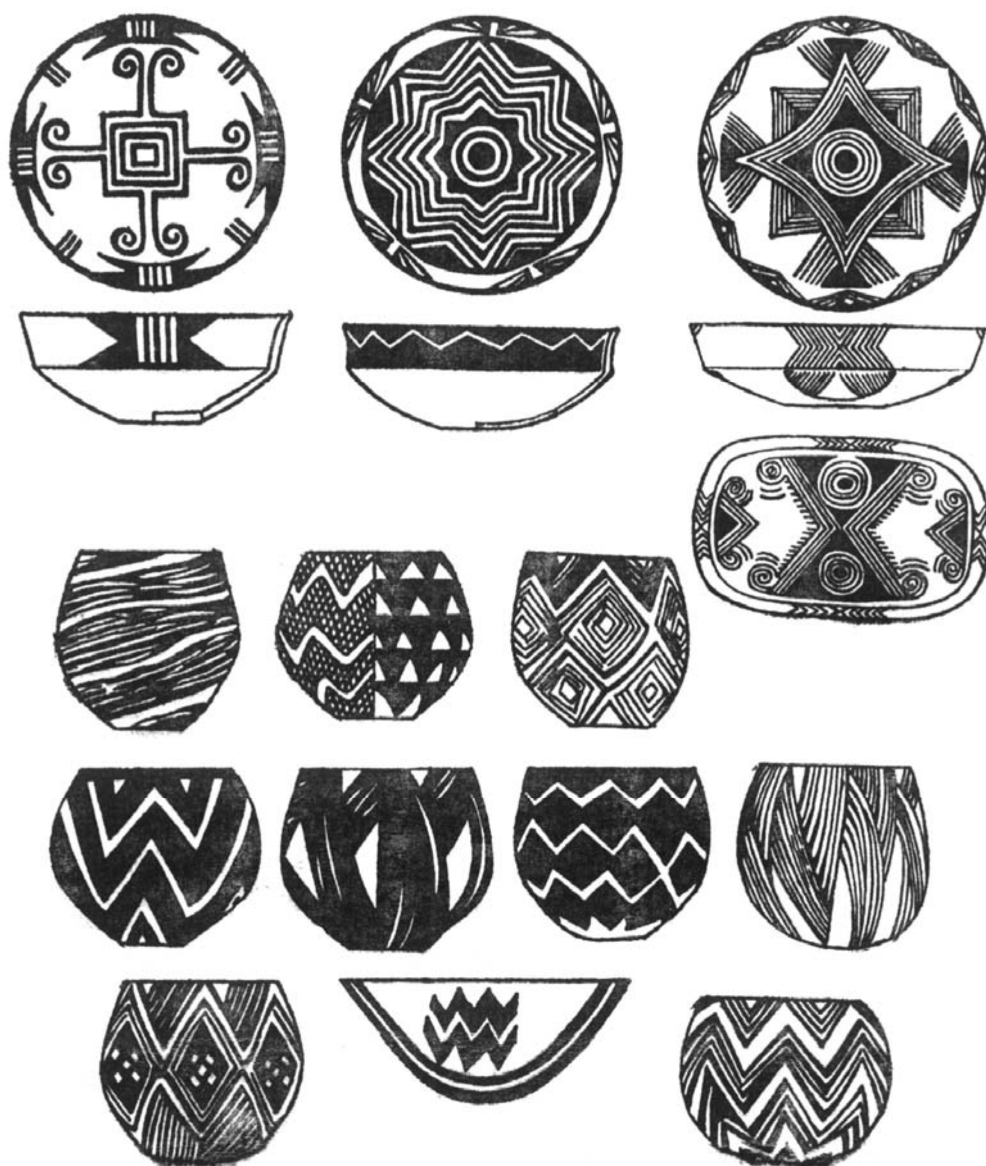

Fig. 15. Ceramică pictată chalcolitică. Şirul de sus: Haçilar, Anatolia de vest, niv. I, sfârşitul mileniului VI. Dedesubt: Dalma Tepe, Iranul de nord-est, mijlocul mileniului V.

În a doua jumătate a mileniului al VI-lea se poate observa extinderea civilizațiilor agricole din nordul spre centrul Mesopotamiei. Cultura Samarra (denumită după o importantă așezare, situată la nord de Bagdad, la marginea câmpiei aluvionare a Mesopotamiei) marchează, se pare, trecerea spre un nou tip de agricultură, bazată pe irigație. În această vreme
au fost valorificate, probabil, doar inundațiile sezoniere ale Eufratului. Agricultura, mult mai eficientă în aceste condiții, va asigura un plusprodus suficient ca unii să nu mai participe la activități productive, ceea ce va contribui la adâncirea diferențierii sociale. Răspândirea pintaderelor (peceților) pentru marcarea proprietății sunt considerate şi ele un indiciu în această privință.

În mileniul al V-lea va fi populată şi câmpia aridă a Mesopotamiei de sud. În cultura Ubaid (sau El Obeid, de la Tell el Obeid, pe malul drept al Eufratului inferior), în mileniul V şi în primul sfert al mileniului IV î.H. se construiesc primele canale şi diguri pentru stăvilirea inundațiilor pustiitoare de primăvară ale Eufratului, În perioadele următoare, Uruk (3750-3150) şi Djemet Nasr (3150-2800), care marchează, după unii, sfârşitul protoistoriei mesopotamiene, se trece la agricultura bazată pe irigație, fundamentul economic al primelor state sumeriene, aflate în *status nascendi*. Printre inovațiile tehnice ale acestei perioade pot fi menționate: plugul cu tracțiune animală, turnarea metalului prin metoda cerei pierdute, roata olarului, cărămida arsă. În perioada Uruk IVb apar şi primele tăblițe de lut cu scriere pictografică-ideografică, ce a stat la baza scrierii cuneiforme răspândită, apoi, în cursul mileniului III, în toată Mesopotamia. Este în curs de constituire un sistem economic şi un regim politic centralizate, pe formațiuni nu prea mari (oraşe-state), în care templele vor juca un rol important.

Perioada dinastică timpurie (2800-2334) va fi marcată de o permanentă luptă pentru supremația politică şi economică între oraşele state sumeriene (Šuruppak, Kiš, Lagaš, Ur, Uruk, Umma). Prin instalarea la putere a lui Šarrukin/Šargon I (2334-2229), regele din Agade/Akkad, care îşi extinde autoritatea asupra Mesopotamiei întregi, se realizează o primă unificare a ținutului dintre Tigru şi Eufrat, sub conducerea unei dinastii de origine semită (epoca accadiană, 2334-2160).

În valea Nilului se va desfăşura, simultan, un proces în multe privințe asemănător. După culturile neolitice târzii Badari, Fayum A şi Merimde (a doua jumătate a mileniului VI – mileniul V) urmează perioadele Nagada I – III ale chalcoliticului dezvoltat, care acoperă aproape întreg mileniul IV, fiind în bună parte contemporan cu perioada Uruk din Mesopotamia. Către sfârşitul acestui interval (care, arheologic vorbind, marchează trecerea spre epoca bronzului), într-o vreme corespunzătoare începutului perioadei Djemdet Nasr din Mesopotamia, se formează două unități teritoriale, Egiptul de Sus şi Egiptul de Jos, sub autoritatea unor suverani, considerați de unii ca făcând parte din dinastia „O" (3150-3050). După mai multe încercări de unificare sub autoritatea regelui din Hierakonpolis (Egiptul de Sus), unitatea va fi realizată de Horus-Narmer (identic, probabil, cu Menes din izvoarele de limbă greacă de mai târziu), fondatorul dinastiei I, cu care începe lunga istorie a Egiptului faraonic, ce debutează cu aşa numita perioadă arhaică (sau regatul timpuriu, dinastiile I-II, 3050-2686), contemporan, în parte, cu perioada dinastică timpurie a Mesopotamiei.

În felul acesta, la sfârşitul mileniului IV şi începutul mileniului III, lumea Orientului Apropiat depăşeşte stadiul preistoric, evoluția ei putând fi urmărită, în continuare, în cadrul istoriei Antichității. În aceeaşi vreme, societatea europeană trăieşte încă, în funcție de regiune, în condițiile neoliticului târziu, ale chalcoliticului sau ale începuturilor epocii bronzului, având încă un lung drum de parcurs până la intrarea în „istorie".

7.4.4. *Epoca metalelor în Europa*

7.4.4.1. *Epoca bronzului.* După cum rezultă din cele discutate în capitolul 7.4.2., metalurgia apare în diferitele regiuni ale Europei într-o vreme care este atribuită neoliticului târziu, chalcoliticului sau epocii aramei. Cu toate acestea, prin epoca metalelor se înțelege, în general, epoca bronzului şi epoca fierului, aceasta din urmă fiind împărțită, după cum s-a mai spus, în prima şi cea de a doua epocă a fierului (Hallstatt şi La Tène). În ceea ce priveşte definirea limitelor cronologice şi a conținutului acestor epoci, nu există încă un consens în ştiința preistorică europeană, mai mult, există deosebiri de păreri chiar în rândul arheologilor din aceeaşi țară (inclusiv în România). Ca o tendință generală a cercetărilor din ultimele decenii se poate remarca, totuşi, datarea mult mai timpurie a începutului epocii bronzului în comparație cu sistemele cronologice elaborate la sfârşitul sec. XIX şi în prima jumătate a sec. XX, precum şi includerea în epoca bronzului a unor perioade, pentru care alierea intenționată a cuprului nu este dovedită. Această tendință este în legătură, pe de o parte, cu impunerea cronologiei înalte, bazată pe datările radiocarbon calibrate, iar pe de altă parte cu renunțarea la aplicarea rigidă a periodizării pe principii fenomenologice.

Astfel, dacă potrivit sistemului cronologic cvadripartit elaborat de Paul Reinecke în primele decenii ale sec. XX pentru Europa centrală, începutul epocii bronzului (Bronzezeit A, prescurtat: Bz A) din regiunea nord-alpină a fost fixat către 1800/1700, acelaşi moment este datat, acum, la sfârşitul mileniului III (sec. XXII-XXI), în vremea ce urmează după cultura vaselor campaniforme şi cea a ceramicii şnurate târzii. În perioada timpurie a epocii bronzului au existat, în această zonă a continentului nostru numeroase grupe culturale, caracterizate prin morminte plane de inhumație, în care morții au fost depuşi în poziție chircită. Cultura reprezentativă a epocii timpurii a bronzului în Europa Centrală (cca. sec. XXII-XVI, Reinecke Bz A_1 – A_2) este cultura Aunjetitz/Unetica (după numele unei localități de lângă Praga).

În prima parte a perioadei, în etapa Bz A_1, metalul folosit pentru diferite tipuri de arme, unelte şi podoabe este arama. Alierea cuprului devine obişnuită în etapa Bz A_2, respectiv în faza „clasică" a culturii Aunjetitz, în primul sfert al mileniului II, când metalurgia bronzului atinge un înalt grad de dezvoltare, fiind stăpânite şi cele mai complicate tehnici de turnare. Se remarcă, printre altele, diferitele tipuri de arme (de paradă): topoare cu două tăişuri, pumnale cu mâner plin şi halebarde (Stabdolche/"pumnale cu coadă"), specifice acestei perioade. Multe dintre aceste arme, adevărate simboluri ale rangului social, au făcut parte din compoziția unor depozite sau au fost depuse în aşa numitele morminte princiare şi de luptători.

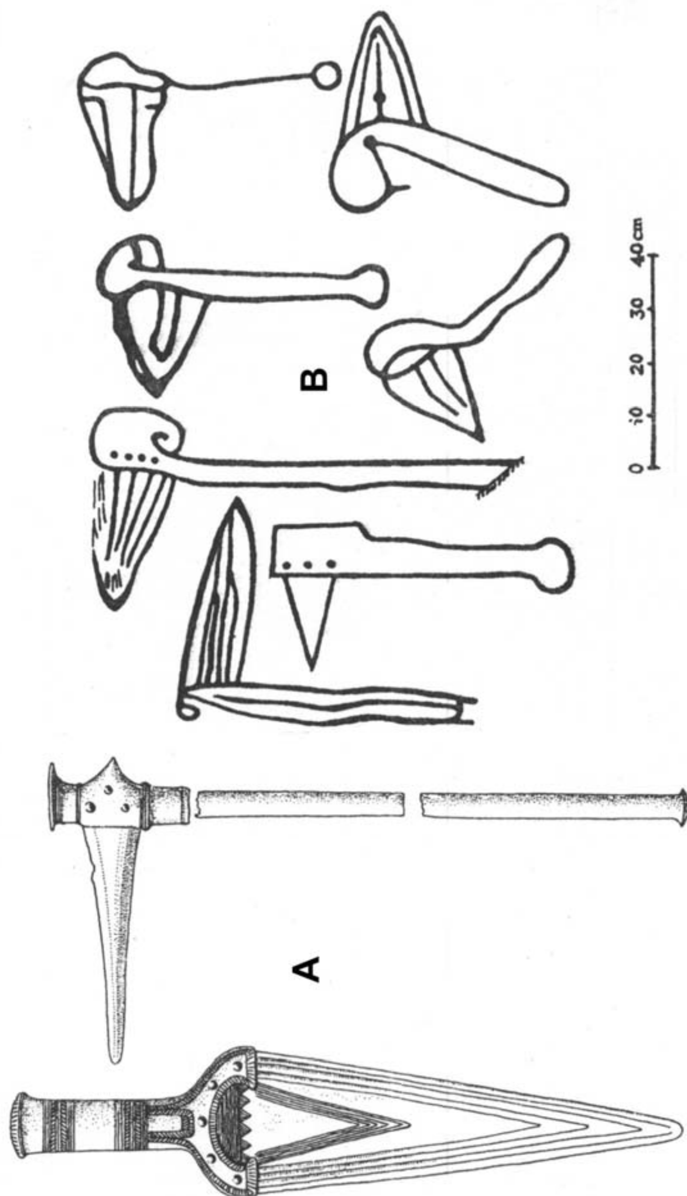

Fig. 16. A: Pumnal şi halebardă de bronz, cultura Aunjetitz.
B: Halebarde gravate în stâncă. M-ţii Atlas, Maroc (după G. Camps).

În estul Europei Centrale, în bazinul Dunării mijlocii, epoca bronzului debutează, potrivit stadiului actual al cercetărilor, odată cu începutul culturilor Vučedol-Zók (inclusiv grupele Makó şi Nyirség/Nir, prezente şi în vestul teritoriului actual al României), care urmează după cultura Baden, reprezentativă pentru faza târzie a epocii aramei. Acest moment este datat la începutul mileniului III, primele ateliere de prelucrare a bronzului, cunoscute mai ales din Transdanubia, fiind atestate către mijlocul şi a doua jumătate a mileniului.

Pentru regiunea Dunării inferioare şi a Balcanilor s-a încercat, în ultima vreme, fixarea începutului epocii bronzului către 3500, odată cu formarea culturilor Baden-Coţofeni, socotind, totodată, că perioada timpurie a bronzului se încheie pe la 2300/2000, odată cu orizontul Makó-Nir (Zók)-Schneckenberg-Monteoru I C4. În prima parte a intervalului menţionat nu numai că nu este atestată metalurgia bronzului, dar obiectele de metal, în

general, sunt foarte rare (însumând abia câteva kg). Chiar şi a doua parte a intervalului se caracterizează mai degrabă prin obiecte de cupru şi cupru arsenizat, decât prin obiecte de bronz, produsele tipice ale metalurgiei acestei perioade fiind topoarele plate, cele cu marginea ridicată şi topoarele cu gaura de înmănuşare transversală. Un topor de acest din urmă tip a ajuns până la Theba (Grecia centrală), ceea ce permite sincronizarea unei anumite etape a Bronzului timpuriu de la Dunărea de Jos cu Helladicul timpuriu II/III (prima jumătate a mileniului III, după cronologia istorică, cca. 2800-2200, după datele radiocarbon calibrate).

Se poate observa că acelaşi interval de timp şi acelaşi tip de civilizaţie (cultura Baden-Coţofeni) este apreciat în bazinul Dunării de mijloc ca ultima fază a epocii aramei, iar în regiunea Dunării de Jos ca reprezentând deja (cel puţin în viziunea unor cercetători) începutul epocii bronzului. Se poate observa, de asemenea, că, potrivit aceloraşi concepţii, întregul Bronz timpuriu de la Dunărea de Jos este situat cu peste 1000 de ani înaintea epocii bronzului central-european, respectiv înaintea fazei Reinecke Bz A.

În perioada mijlocie a epocii bronzului (Reinecke Bz B şi C, sec. XVI-XIII) în Europa Centrală se modifică obiceiurile funerare: deasupra înmormântărilor, care sunt, în continuare, de înhumaţie, vor fi ridicate movile funerare, practică după care a şi fost denumită cultura reprezentativă a vremii din sudul Europei Centrale, cultura mormintelor tumulare (Hügelgräber-kultur, prescurtat HGK), răspândită în faza sa evoluată de la Rin până la Dunărea mijlocie. În aceeaşi perioadă, într-o arie largă ce se întinde din Germania central-răsăriteană până în Polonia, îşi începe evoluţia cultura Lausitz care va avea o lungă existenţă, până în perioada târzie a epocii bronzului. În nordul Europei abia acum debutează „epoca mai veche” a bronzului (Ältere Bronzezeit, fazele Montelius I-II-III). În vestul Bazinului Carpatic, în prima parte a Bronzului Mijlociu, înainte de apariţia, aici, a culturii mormintelor tumulare, a trăit populaţia aşa numitei culturi a vaselor încrustate (ce se va răspândi şi spre Dunărea inferioară), care şi-a căpătat numele după tehnica specifică de ornamentare a ceramicii, prin motive adâncite şi umplute cu o pastă albă, calcaroasă, ce s-a întărit în procesul arderii. La est de Dunărea mijlocie întâlnim, în această vreme, culturi „ale tellurilor” în care s-a produs o ceramică foarte frumoasă şi variată, ornamentată, cu motive adâncite arcuite, spiralice şi cu proeminenţe (Nagyrév, Hatvan, Füzesabonny, Vattina), şi care au corespondenţe şi în vestul teritoriului României (Otomani, Suciu de Sus – faza mai veche, Periam-Pecica, Vatina). În Transilvania şi în regiunea Dunării inferioare epoca mijlocie a bronzului, datată, în ultima vreme, între cca. 2300/2200 – 1500, corespunde cu perioada culturilor „clasice” ale epocii bronzului: Wietenberg, Monteoru, Costişa, Gârla Mare, Verbicioara, Tei.

7.4.4.2. *De la epoca bronzului la prima epocă a fierului. Perioada şi cultura Hallstatt.* În epoca târzie a bronzului (Reinecke Bz D – Hallstatt (prescurtat: Ha) A-B, sec. XIII-VIII), în spaţiul central-european, între bazinul Rinului şi Dunărea mijlocie, pe fondul culturii mormintelor tumulare, are loc un pronunţat proces de unificare culturală, marcat prin formarea şi evoluţia îndelungată a culturii câmpurilor de urne (Urnenfelderkultur, prescurtat, UFK), care şi-a căpătat numele după întinsele necropole, uneori cu un număr impresionant de morminte de incineraţie, rămăşiţele morţilor fiind depuse în urne funerare. În regiunile învecinate din nordul părţii centrale a Europei

continuă evoluția culturii Lausitz, în cursul fazelor IV-V-VI ale sistemului cronologic elaborat de Montelius. La est de Dunărea mijlocie, în perioada corespunzătoare culturii mormintelor tumulare din Transdanubia, şi, în parte, sub influențele acesteia, se formează noi grupe culturale (Piliny, Hajdubagos, Berkesz-Demecser) ce au corespondeltele lor şi în vestul teritoriului României în unele grupe culturale post-Otomani (Cehăluț, Igrița, Suciu de Sus – faza mai târzie). În aceeaşi regiune, între Dunărea mijlocie şi Munții Apuseni, respectiv Carpații Nord-Estici, în perioada corespunzătoare culturii câmpurilor de urne vor evolua culturile Kyjatice şi Gáva, această din urmă fiind precedată în nord-vestul României de grupul Lăpuş, a cărui populație a ridicat tumuli impunători, cu o structură complexă, utilizând şi piatra ca material de construcție. În Podişul Transilvaniei şi în întinse zone ale spațiului extra-carpatic, după sfârşitul culturilor „clasice" ale epocii bronzului se răspândeşte cultura Noua-Coslogeni-Sabatinovka, avându-şi rădăcinile în unele culturi ale regiunii nord-pontice. În opinia multor cercetători din România şi Bulgaria, odată cu această cultură (şi cu altele, parțial contemporane: Govora-Fundeni, Zimnicea-Plovdiv) în regiunea Dunării Inferioare şi a Balcanilor se sfârşeşte epoca târzie a bronzului (datată între 1500-1200/1150) şi se trece spre prima epocă a fierului (Hallstatt). Se acreditează, astfel, ideea că ritmul evoluției istorice din această zonă a Europei este comparabilă cu cel din Egeea şi Mediterana răsăriteană, în general, unde marea criză din secolul al XII-lea, datorată unor cauze atât interne cât şi externe (precum atacurile popoarelor mării), care a dus la desființarea statului hittit şi a regatelor din Levant, la prăbuşirea civilizației miceniene şi la slăbirea Egiptului, va fi urmată de o nouă perioadă, care, arheologic, poate fi numită epoca fierului.

Spre deosebire de această concepție, specialiştii din țările Europei Occidentale şi Centrale apreciază, după cum am menționat mai sus, că întreaga perioadă a culturii câmpurilor de urne aparține, încă, epocii târzii a bronzului. Această perioadă începe în Bz D şi continuă în fazele Ha A-B. Conceptul de perioadă hallstattiană a fost introdus în ştiința preistorică de arheologul suedez Hans Hildebrand care, în 1874, la Congresul internațional de arheologie preistorică şi antropologie de la Stockholm, a propus împărțirea epocii preromane a fierului în două perioade, veche şi târzie, numite şi prima, respectiv cea de a doua epocă a fierului. Pentru prima a propus ca sit eponim *Hallstatt*, o localitate din Austria superioară, aflată în masivul Salzkammergut, cu bogate zăcăminte de sare. A fost descoperită şi cercetată aici, începând cu 1846, o aşezare şi o mare necropolă, cu peste 2000 de morminte, ca şi o salină, care a fost exploatată încă în preistorie, comerțul cu sare reprezentând una din sursele de bogăție ale „hallstattienilor".

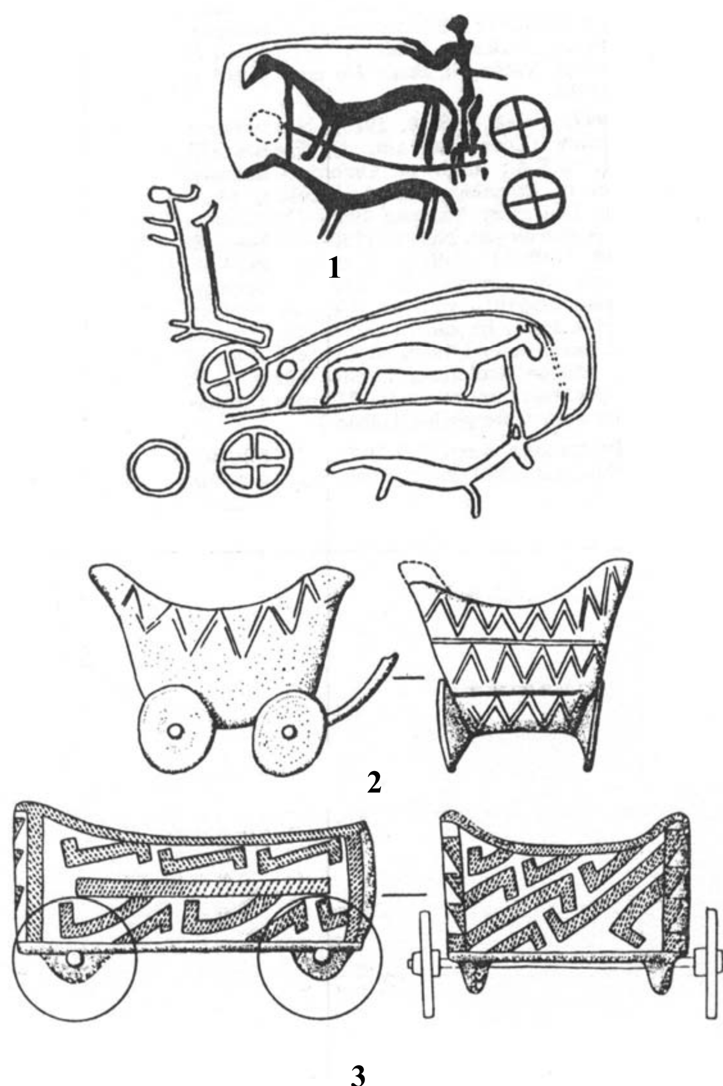

Fig. 17. Care uşoare cu două roţi, trase de cai. Reprezentări rupestre, epoca bronzului, Suedia (1); modele de car din lut ars din perioada timpurie a epocii bronzului (2: Budakalász, Ungaria, cultura Baden) şi din bronzul mijlociu (3: cultura Wietenberg, Transilvania).

În primele decenii ale secolului XX, în „prelungirea” sistemului său cronologic elaborat pentru epoca bronzului, Paul Reinecke a propus şi pentru perioada Hallstatt o împărţire cvadripartită (Ha A-D, sec. XII-VI). Revenind la perioada câmpurilor de urne, profesorul german Hermann Müller-Karpe, într-o carte publicată în 1959 şi care a avut un ecou deosebit, încă viu, în ştiinţa preistorică europeană, aplicând principiile cronologiei de contact, a încercat să stabilească (prin intermediul Italiei) sincronisme între evoluţia culturală din regiunea nord-alpină şi lumea egeeană. El a acordat, astfel, câte un secol pentru fiecare etapă din evoluţia culturii câmpurilor de urne, în funcţie de datarea perioadelor corespunzătoare din Egeea:

Bz D – Helladic târziu III B – sec. XIII

Ha A_1 – Helladic târziu III C – sec. XII

Ha A_2 – Submicenian – sec. XI
Ha B_1 – Protogeometric – sec. X
Ha B_2 – Geometric – sec. IX
Ha B_3 – Geometric/Arhaic (începutul marii colonizări) – sec. VIII

În Italia, etapele Ha A_1-A_2 corespund perioadei (sau culturii) Protovillanova, atribuită bronzului final, în timp ce faza Ha B, corespunzătoare perioadei de existenţă a culturii Villanova, reprezintă deja începutul epocii fierului în peninsula Apenină.

Se poate observa, prin urmare, că perioada Ha A-B (intervalul sec. XII-VIII) este interpretat în chip diferit în diferitele regiuni ale Europei: reprezentând bronzul târziu (în Europa Centrală), trecerea de la bronzul final la epoca veche a fierului (Italia) sau începutul epocii fierului (în Europa răsăriteană şi de sud-est, inclusiv în România). Astfel, şi concepte ca *Hallstatt timpuriu, mijlociu* şi *târziu* au sensuri diferite în diferitele şcoli arheologice. În arheologia şi preistoria central-europeană actuală termenul de epocă hallstattiană, ca echivalent al primei epoci a fierului, se foloseşte numai pentru intervalul de timp ce corespunde fazelor Ha C-D din sistemul cronologic al lui Reinecke (sec. VIII-VI), perioada de existenţă a *culturii Hallstatt*, care va lua locul culturii câmpiilor de urne. Aceasta este, de altfel, şi perioada înmormântărilor din necropola de la Hallstatt şi perioada funcţionării aşezării din Salzbergtal şi a salinelor din înălţimea numită Salzberg, exploatarea şi comercializarea sării fiind una din ocupaţiile principale ale locuitorilor. Cca. 45% dintre morminte sunt de incineraţie, păstrând, deci, tradiţia perioadei precedente, în timp ce restul de 55% sunt morminte de înhumaţie, în care morţii, potrivit noului rit, au fost întinşi pe spate, cu capul orientat spre vest. În 26% a mormintelor au fost descoperite diferite arme: săbii (în mormintele mai vechi), pumnale cu „antene” (în mormintele mai recente), topoare de paradă cu ornamente animaliere, lucrate din bronz, dar şi cuţite cu lama de fier. Aceste morminte, care sunt, aproape fără excepţie morminte de incineraţie, au fost atribuite luptătorilor, respectiv unei elite conducătoare. În saline sarea a conservat şi diferite obiecte din materiale organice: piese de îmbrăcăminte, unelte de lemn, saci de piele etc.

Fig. 18. Descoperiri din necropola de la Hallstatt, Austria.

Fig. 19. Cultura Villanova. Obiecte de bronz şi ceramică din epoca timpurie a fierului din Italia (Bologna – Arnoaldi şi San Vitale).

Fără a putea intra în amănunte, mai menționăm că în evoluția culturii Hallstatt se disting două faze (Hallstatt timpuriu şi târziu) şi că aria foarte întinsă a culturii (răspândită din estul Franței până în nord-vestul Peninsulei balcanice şi la Dunărea mijlocie) este împărțită în două „cercuri", unul vest – şi altul est – hallstattian. În vremea corespunzătoare existenței culturii Hallstatt, la est de Dunărea mijlocie au apărut populații a căror cultură era înrudită cu cea a populației „prescitice" şi scitice din nordul Mării Negre. În regiunea carpato-danubiană această perioadă corespunde aşa numitului Hallstatt mijlociu (cultura Basarabi) şi Hallstatt târziu, pentru care apar, pe lângă izvoarele arheologice, şi primele mențiuni scrise despre geții de la Dunărea de Jos.

Cele mai târzii morminte din necropola de la Hallstatt aparțin deja perioadei *La Tène* timpurie (sec. V), ceea ce, alături de alte indicii, arată că trecerea spre cea de a doua epocă a fierului a fost rezultatul unui proces organic.

7.4.4.3. *A doua epocă a fierului. Perioada şi cultura La Tène. Sfârşitul Preistoriei în Europa.*

Pentru perioada târzie (sau cea de a doua epocă) a fierului Hildebrand a propus denumirea de La Tène, după o localitate din Elveția, situată pe malul lacului Neuchâtel. A fost descoperită aici, încă în 1858, o aşezare lacustră (de tipul palafitelor), datând din secolele III-I, socotită ca un centru economic, politic şi religios („oppidum") al celților helveți. Tot aici, în depozitele lacustre, au fost descoperite peste 2500 de obiecte, reprezentative pentru cultura La Tène (arme, unelte, podoabe, monede, vase) ca şi schelete şi oseminte izolate de oameni şi animale, ceea ce dovedeşte că a existat, aici, un important loc de cult al celților, unde au avut loc sacrificii şi depuneri de ofrande.

Paul Reinecke a împărțit perioada La Tène în patru faze: LT A-D, sec. V-I. O altă împărțire, în trei faze (I-II-III), a perioadei La Tène a fost propusă de arheologul francez Joseph Déchelette în 1913. Sincronizarea celor două sisteme este, în mare, următoarea: LT A-B Reinecke = LT I Déchelette (500/450 – 300), LT C = LT II (300-100), LT D = LT III (100-50). Sfârşitul perioadei La Tène este stabilit în funcție de înglobarea diferitelor regiuni ale Europei în Imperiul Roman. În ceea ce priveşte lumea celtică, purtătoarea civilizației La Tène în sensul restrâns al cuvântului, acest moment coincide cu cucerirea Galliei şi transformarea ei în provincie romană de către Caesar (50 î.H.). Desigur, în alte regiuni, acest interval poate să dureze mai mult, astfel perioada La Tène (sau Latène) daco-getică poate fi prelungită până la 106 d.H., data cuceririi Daciei de către împăratul Traianus.

Cultura de tip La Tène, specifică celei de a doua epoci a fierului, s-a format în sec. V, către mijlocul acestui veac fiind bine conturată pe un spațiu vast al Europei Centrale, întins din Franța central-răsăriteană (Bourgogne) şi până în Boemia. Această cultură, definită pe baza descoperirilor arheologice, aparține, fără îndoială, celților „istorici", care au început să fie cunoscuți şi să apară în izvoarele antice la hotarul secolelor VI-V. Pe la 500 Hekataios din Milet îi menționează pe celți, iar peste aproximativ o jumătate de veac Herodot ştia că Dunărea izvorăşte pe pământul celților. Aceste cunoştințe se datorează, la început, legăturilor comerciale intense între lumea celtică, pe de o parte, şi atelierele greceşti şi etrusce, pe de altă parte, desfăşurate prin pasurile Alpilor, spre Elveția şi Germania de astăzi, iar prin intermediul coloniei greceşti

Massalia (Marseille) şi de-a lungul văii Rhône-ului spre interiorul Franţei şi spre regiunile nord-vest alpine. Aşa au ajuns diferitele produse de lux (vase de bronz şi de ceramică, podoabe, inclusiv de aur etc.) în mormintele princiare de la Vix (de lângă Châtillon-sur-Seine, Franţa) şi Hochdorf (lângă Stuttgart) sau în cetatea de la Heuneburg, de pe Dunărea superioară (Germania). În sens strict arheologic, aceste monumente aparţin perioadei finale a Hallstattului, ceea ce înseamnă că, din punct de vedere etnic, şi civilizaţia primei epoci a fierului (dacă nu cumva şi cea a Bronzului târziu) din această parte a Europei poate fi atribuită celţilor. Pentru a rezuma, se poate vorbi, astfel, despre „celţi hallstattieni" şi celţii, creatori ai culturii La Tène din a doua epocă a fierului.

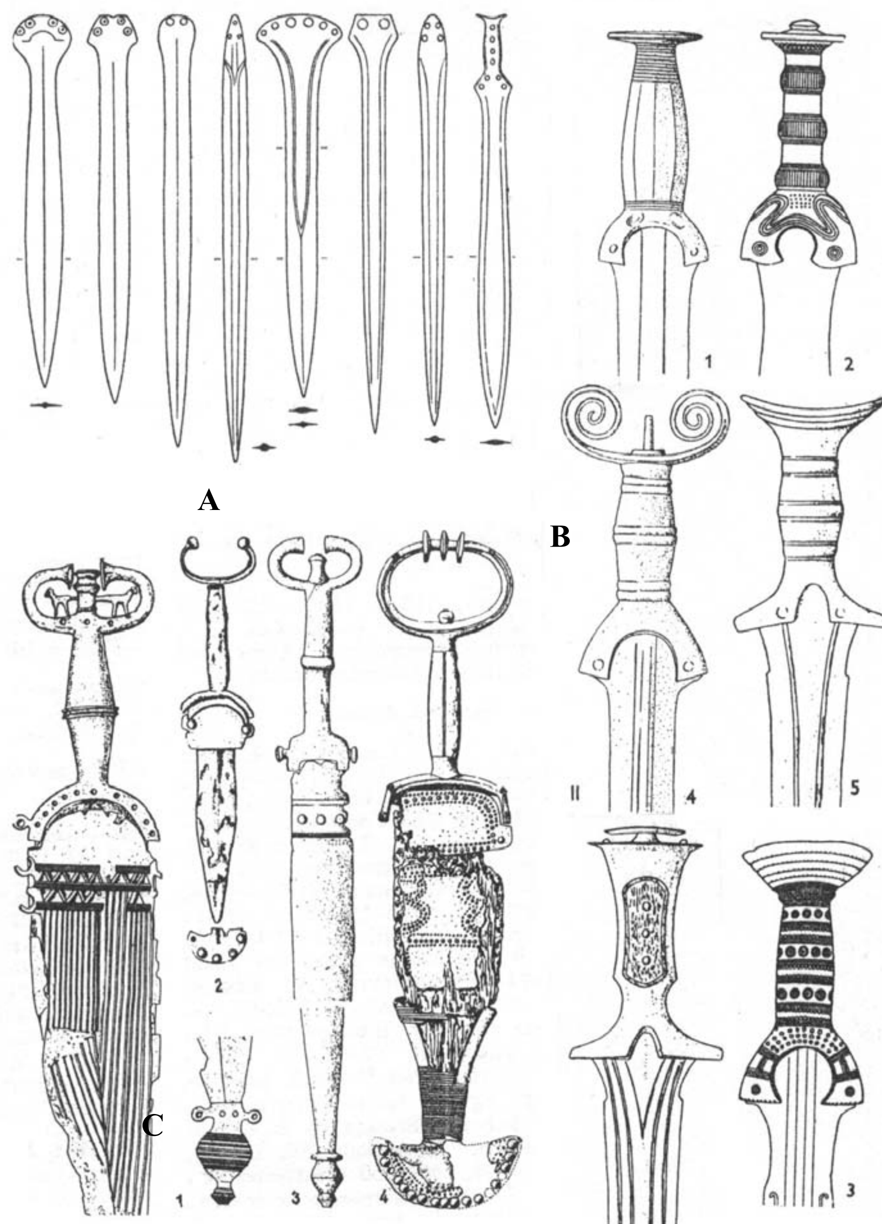

Fig. 20. Tipuri de săbii de bronz (A: bronz târziu; B: perioada Hallstatt A-B). Pumnale „cu antene" din perioada culturii Hallstatt (C).

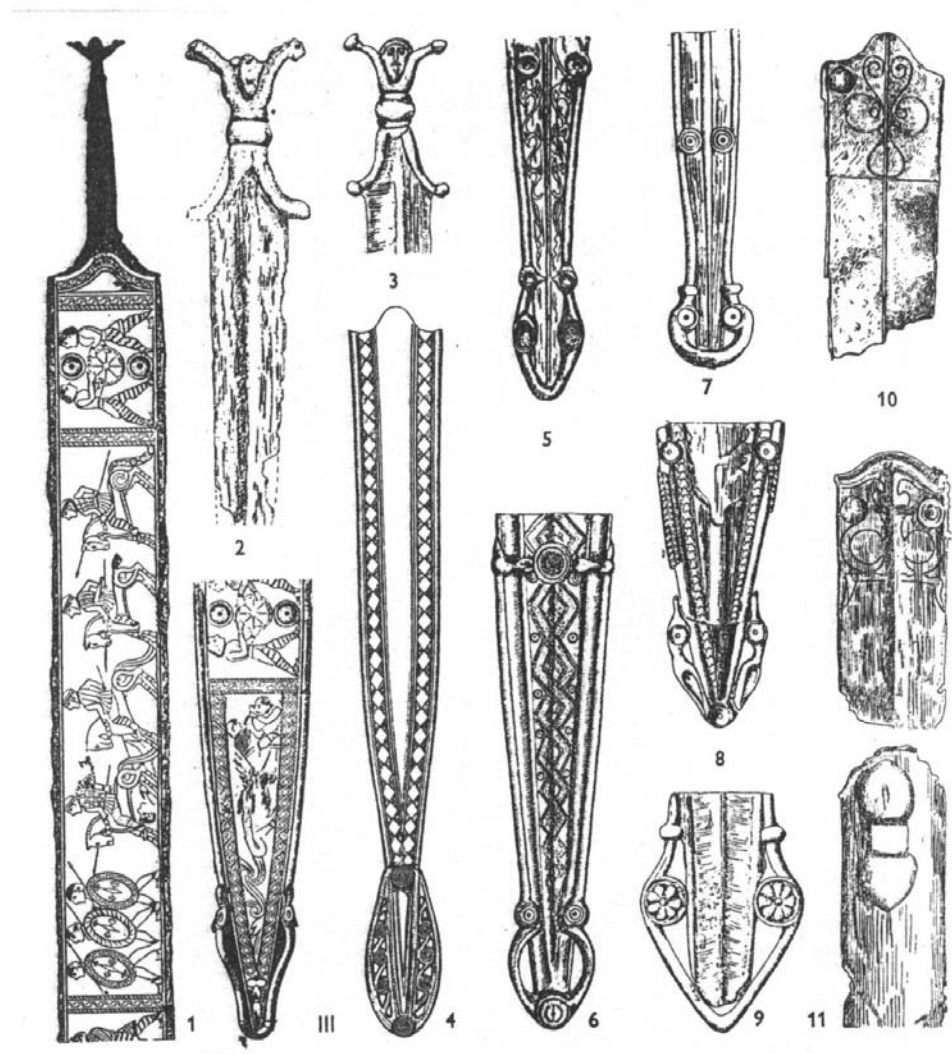

Fig. 21. Săbii şi teci din perioada La Tène, descoperite în Europa Centrală şi Occidentală.

Datorită expansiunii celților (sau gallilor, cum erau numiți de romani) şi a conflictelor lor cu lumea romană mai ales, cele mai importante momente ale istoriei lor din a doua jumătate a mileniului I pot fi urmărite şi în izvoarele scrise ale Antichității. În sfârşit, nu pot fi neglijate nici datele lingvistice respectiv monumentele de limbă celtică (nume de persoane, toponime etc.), limbă care s-a păstrat până astăzi în unele dialecte (Gael, kymra, bretona) vorbite în Irlanda, Scoția, Țara Galilor, Bretagne.

Nucleul de formare a culturii de tip La Tène a fost, se pare, regiunea nord-vest alpină, unde stilul geometric hallstattian târziu este înlocuit pe la mijlocul secolului V de aşa numitul stil La Tène, caracterizat prin elemente ornamentale vegetale (palmete, lotus) şi antropomorfe („măşti"), preluate din arta greacă şi etruscă. Acest stil, dublat de diferite tipuri de obiecte specifice: arme (săbii, cuțite, vârfuri de lance), unelte variate din fier, vase (lucrate la roată), podoabe

(fibule, brățări, colane), plastică etc., are un caracter surprinzător de unitar în toată aria de răspândire a culturii La Tène, care se întindea, pe la, sau imediat după 400, din Franța şi până în nordul Italiei, în Boemia şi Pannonia. Ceva mai târziu, pe la sfârşitul secolului IV – începutul secolului III, celții şi cultura lor îşi fac apariția şi în spațiul carpato-balcanic, intrând în contact cu neamurile illyre şi traco-geto-dacice. În regiunile influențate de civilizația celtică se vorbeşte, adesea, de culturi locale de tip La Tène. Astfel, pentru cea de a doua epocă a fierului din România se foloseşte termenul de „Latène geto-dacic".

În epoca La Tène progresul tehnic se accelerează. După începuturile timide din perioada hallstattiană, va lua amploare acum metalurgia fierului şi abia din această vreme se poate vorbi de răspândirea pe scară largă a fierului, ca materie primă pentru făurirea nu numai a armelor ci şi a diferitelor obiecte de utilizare cotidiană. Putem remarca, astfel, uneltele destinate unor activități meşteşugăresti speciale (topoare, ciocane, cleşti, foarfeci, ferestraie, pile, burghii), dar şi unelte care vor revoluționa agricultura (fiare de plug, seceri, coase). Se răspândeşte pe scară largă roata olarului, ceea ce a permis producerea în serie a ceramicii. Dezvoltarea meşteşugurilor şi a schimbului a dus la apariția monedelor (dar nu neapărat şi la o economie monetară). În lumea celtică se poate vorbi de două sisteme de monede, de aur şi de argint, arama sau bronzul fiind rar folosite. La început, pe la mijlocul secolelor II, au fost imitate prototipuri greceşti şi macedonene, iar peste un veac au fost preferate, ca modele, denarii romani.

În epoca târzie a fierului are loc o puternică diferențiere socială, ceea ce a putut fi mai bine urmărită în lumea celtică. Arheologic, această diferențiere este bine documentată prin existența mormintelor princiare fastuoase şi a mormintelor de luptători, dar şi prin apariția aşezărilor fortificate, ca reşedințe ale unor conducători. În perioada La Tène târzie, pe la mijlocul sec. II, apar aşezările socotite ca fiind de tip urban (*oppidum*), adevărate centre politice, strategice, dar şi economice şi de cult, cu o mare concentrație de populație. Unele dintre acestea sunt cunoscute şi din izvoarele literare (în special din comentariile lui Caesar despre războiul gallic), altele numai în urma cercetărilor arheologice. *Gergovia* se întindea pe 75 ha, *Alesia* pe 97, *Bibracte*, cea mai bogată şi mai importantă din Gallia, pe 135. Pe teritoriul Germaniei, la Manching (Bavaria) a fost cercetat un oppidum cu o suprafață de peste 250 ha, iar la Heidengraben, lângă Grabenstetten, în landul Baden-Würtemberg, a fost construit un sistem de fortificații ce apăra o suprafață de 1400 ha.

Potrivit relatărilor lui Caesar, societatea celtică a fost împărțită în trei păturі principale. În vârful piramidei sociale se aflau *druizii*, colegiile de preoți, care aveau nu numai atribuții religioase ci şi o influență politică puternică. *Cavalerii* (*equites*), formând o aristocrație militară, reprezentau pătura conducătoare. Masa mare a populației o forma *poporul de rând*.

Se poate spune că societatea celtică, ca şi alte neamuri din Europa, spre sfârşitul mileniului I î.H. au depăşit stadiul de societate „preistorică", „primitivă" şi se aflau pe calea constituirii unor societăți superior organizate, de tip statal, comparabile cu civilizațiile înalte din bazinul mediteranean. Această evoluție internă specifică, locală, a fost curmată de un factor extern: intervenția romană. După ce ostilitățile dintre celți şi romani au fost mutate în afara Italiei, romanii întemeiază la nord de Massalia fortificația Aqua Sextiae, apoi Narbo şi, în cele din urmă întemeiază provincia Gallia Narbonensis –

Provence de astăzi (125-121). Şapte decenii mai târziu, după un război dur, ce a durat opt ani (58-51), Caesar a reuşit să-i împingă dincolo de Rin pe germanii conduşi de Ariovistus şi să învingă marea uniune a triburilor celtice conduse de Vercingetorix şi să transforme Gallia în provincia romană. Aceeaşi soartă au avut, mai înainte sau mai târziu, şi alte regiuni de importanţă strategică şi/sau economică pentru romani, locuite de germani, illiri, pannoni, traci, geţi, daci. Istoria ulterioară a acestor neamuri, supuse romanizării, poate fi urmărită în cadrul istoriei Imperiului roman.

Temă

Paralelizaţi în scris şi /sau sub formă de tabel sinoptic, pe baza datelor cuprinse în curs, etapele geocronologiei, cu etapele antropogenezei şi cu perioadele preistorice.

RECOMANDĂRI BIBLIOGRAFICE

- Bârzu Ligia, *Istoria universală veche*, I, *Societatea primitivă.* Ed. Universităţii Bucureşti, Facultatea de Istorie, 1978.
- Eadem, *Curs de preistorie generală*. Universitatea Dimitrie Cantemir, Bucureşti, 1991.*
- Eadem, *Paradisul pierdut. O istorie a societăţilor primitive*, Ed. Erasmus, Bucureşti, 1993.
- Berciu Dumitru, *La izvoarele istoriei. O introducere în arheologia preistorică*, Bucureşti, 1967.
- Childe V.Gordon, *Făurirea civilizaţiei,* Bucureşti, 1966.
- Idem, *De la preistorie la istorie*, Bucureşti, 1967.*
- Eliade Mircea, *Istoria credinţelor şi ideilor religioase*, vol.I, Bucureşti, 1984.*
- Horedt Kurt, *Istoria comunei primitive,* Bucureşti, 1970.
- László Attila, *De la prima familie la primele state. Prelegeri de preistorie generală,* Iaşi, 2005.
- Leakey Richard, *Originea omului,* Humanitas, Bucureşti, 1995.*
- Leroi-Gourhan A., *Gestul şi cuvântul*, 1-2, Bucureşti, Ed. Meridiane, 1983.*
- Malinowski Bronislaw, *Magie, ştiinţă şi religie,* Editura Moldova, 1993.
- Mansuelli A.Guido, *Civilizaţiile Europei vechi*, 1-2, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1978.*
- Matei Dumitru, *Originile artei*, Bucureşti, 1981.
- Nestor Ion, *Istoria societăţii primitive*, Ed. Universităţii Bucureşti, 1970.
- Platon Nicolas, *Civilizaţia egeeană*, 1-4, Ed. Meridiane, Bucureşti, 1988.
- Rachet Guy, *Universul arheologiei,* 1-2, Bucureşti, Ed.Meridiane, 1977.
- Roşu Lucian, *Treptele antropogenezei. Mic dicţionar al oamenilor fosili*, Bucureşti, 1987.
- Weber Max, *Sicoilogia religiei. Tipuri de organizări comunitare religioase.* Ed. Universitas (Teora), Bucureşti, 1998.

Notă

Cărţile marcate prin asterisc (*) reprezintă bibliografia minimală, obligatorie.